

84(5)Инд-4
А 640

Мулк Радж Ананд

БАНАН АГАШ

87572

И (инд)
А 64

Мулк Радж АНАНД

БАНАН АҒАШ

Алтай тилге У. М. Бабаева
кӧчӱрген

ПОДАШЕНА
207574

СИГ... ЭНЗ.

~~Горно-Алтайская Советская
* БИБЛИОТЕКА *~~

ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
1959

84(5ИИД)-4
А 640

Мулж Радж АНАНД

Индиянын писатели Мулж Радж Ананд 1905 жылда, Пешавер деп городто чыккан. Пенджабтын университетин божодоло, ол Англияда Лондоннын университетин божоткон.

Ол ученый степень алып, оной философиянын докторы деп звание алган. Туит философ бир-канча бйдин бажында жаан писатель боло берген. Ол амыр-энчү учун Индиянын миллиондор тоолу ишмекчилеринин ле крестьяндарынын правозы учун империалисттерге ле Индиянын бийлерине удур чындык сөзүн айткан.

Онын баштапкы „Неприкасаемый“ деп романында Индиянын албатызынын уур шыразы жерегинде айдылган.

Ол оной башка „Кули“ деп роман ла „Деревне“, „Кара суу учун“, „Серп ле үлдү“, „Жаан жүрек“ деп трилогия бичиген.

1953 жылда Мулж Радж Ананд бойынын писательский ле амыр-энчүде тартышкан ижи учун Сталинский сый алган.

А 7040

Национальная
библиотека
Республики Алтай
им. М.В. Чевалкова

5-АРМ-БА

133 01 1616

БАНАН' АГАШ

Ачанада жыду да суу амтанду, же о жүк калды таш та аш-курсак — деп, бойынын жүрүминде көп шыра көргөн карыган крестьянин Сукханын ар-бүткенди жартаганы ондой болгон. Же, качан кичинек Беаз суучак бойынын жараттарына ажып, Гималайлардын эдегинде турган журттарды чөндүрүп ийерде, карыганын канча жылдарга жууган эп-сүмези оны жартап болбоды.

Эмди күчи чыгып калган, арык, койу желбер сагалла туй өзүп калган карыганак сүрө-чөптү чогынты жаан төңө-зөктө отуруп алган, бу ла жуукта онын айылы-журты турган жер жаар, уйуктабаганынан кызарган көстөриле көрүп, бойынын жүрүмине түшкөн түбекке санааркап отурды.

Деревненин арткан крестьяндары тураларынын жемирилгенин арткан жабынчыларда ла кабортолой сайалган стелелердин үстүндө, талайда сайалып калган салдын үстүндө отурган чылап, отурдылар. Олордын кудайга мүргүп сурап турган, жаантайын ла керексип турган суу эмди ологго сүреен жаан түбек экелди.

— Рам! О рам² — деп, Сукха бажырып, бастыра улусла кожо самолёт көрүнөт эмеш пе деп, тегери жаар ачыктап турды. Уккан эрмектер аайынча болзо, чайыкка алдырткан деревнеге башкару самолёттон аш-курсак түжүрөп учурлу болгон. Же башкару Сукханын мүргүжин ле түбекке түшкөн Ситал Нагар деревненин журт улузынын мүргүүлин ле онтузын керекке албай тургандар.

Англичандар тушта олар сүреен коомой жаткандар. Ак сахибтер десе, аш-курсагы жок түрөнгиде жаткан крестьяндарга, жүк ле олордын автомобильдеринен көдүрилген тоозынды артыргызып, келип ле баргылап туратандар. Же бойлорынын да жаңы жандарынын оной артыгы жок болгон. Эмди жамылу-

¹ Банан — кулурзымак тату жинлек, банан агаш — амтанду жинлектерлү, жаан жалбырактарлу, пальма кеберлү, бийик агаш.

² „Рам! О Рам“ — «О кудайымай!»

ларданг деревнеге бир де кижн келбей барды. Деревнеге жүк ле тахсилдар¹ ла полицайлар келип туратандар. Олор до калан жууп, карын аларга келгилейтен.

Сукха бойынын таадазынын озого жүрүм керегинде куучынын ундубаган. Ол тужунда аш жеткилине болгон, кажы ла өрөкөдө амтанду сүт берер жоон сарлык утку уй бар, кийим-тонго бөсти деревненин бөс согоочызы соготон. Ол тужунда деревнедеги жан эн сагышту беш кижинин — панчаяталардын колында болгон; олор бойларынын закондорын чыгарып ла Ситал Нагар деревнени башкарып тургандар.

Бистин өйдө десе жан, күннин аайы ошкош, кезикте коркушту каан эмесе сүре ле тут, чек ле жамылулардын кылык-жаны ондый — жакшыны сакыырыг жок, ненин учун десе жандарда тургандар албатыга бүдүмжизи жок улус.

— О менин көөркийим! О Шера! О! О! — деп, Панджунунгу туразынын жанынаг үй кижинин өткүн ый-сыгыды угулды.

База бир кижн ак-жарыктан атанды деп, Сукха кенетийин билип ийди. Же калганчы күндерде ол көп жемирүлер ле өлүмдер көргөн. Узак күндерге улалган ачана оны ак-жарыкта неге де ажарынбас эдип салган учун, ол Панджунунгу туразынын жанында аайы-бажы жок ыйлап, бойынын жүрегине согунып турган үй кижн жаар жүк ле кылчайып көрди.

Сукха сүре-чөптин чогунтызынаг ыраак жок канкайып, сок жангыскаан турган банановый бийик агаштын төзи жаар ла көрүп, там ла көптөп, жаанап турган суу ол канкайып турган агашты тазылыла жодорып ийбезин деп, Сукха ажарынып отурды. Ар-бүткеннин жеткеринин алдында турган бу агаш, карыган өбөгөн ок чылап, ийде-күчи жок деп билдирип турды. Пальманын жалбырактары салкынга ылбырада согулып, онын терези (чобразы) бу жети күннин туркунына кезем астаган, ненин учун десе Сукха бойынын аштажын жоголторго оны бир эмештен сойып жип турган. Бу агашта, легенда аайынча болзо, тегериден түжүп турган жажыл, жетире бышпаган сок жангыс банан бар болгон. Бу банановый түжүм Сукхага ийде-күч кийдирип, өткөн жылдарда, деревнеде түжүм жок жылдар болор тужунда, уур жүрүмнин буудактарын женип чыгарына олор ижемжи берип туратан.

Кырландардын ары жанынаг чыгып, тегериле жылып жаткан уур кара булуттардан жааган жаштан кичинек Беаз, бойынын жараттарынаг ажып, жаан күчтү суу бололо, бойынын жолында учураган ла немени агызып баргадый жеткерлү болды.

Банандарды, байла, база үреер болор. Ол тужунда жааш

¹ Тахсилдар — районнын администрациязынын башчызы.

токтоп, суулар жабызай берзе, бу шыралу жүрүмнөн тирүү аргаданып алгадый да болзо, карыганак Удармсалдагы Қали Май храмга барып келерине жеткелекте, ошкош ло аштап өлүп калар.

Энгиргеери, качан ак туман јерге јайыла берерде, Панджунунг туразынын жабынчызынын үстүндеги үй кижинин ыйы калак-сыгытка көчүп, онон манзаарган коркушту калакташка көчкөн ыйы јерлик ийттердин улужыла кезек өйгө үзүктеле берерде, ташталып калган деревненин божогоны бу туру деп айдып тургандый, пөтүктин көжондогону угулды.

Чек ле мынайда эки күн мынан кайра, качан Сукханын үйи Суча сууга түжер алдында база пөтүк эткен. Ол үй кижі банановый агаштан эмеш тере (чобра) кезип аларга барала, агаштан сыбырылала сууга келип түшкен. Је, айса болзо, пөтүк бу ачаналу ла соок күндердин ле түндердин туркунына эригип калганынан эткен?

Сукхага бу сынып калган эжиктин үстүнде, бойынын бар-јок јөбжөзиле отураарга сүреен эби јок болгон. Корчойып отурганынан чылап калган эди-канын бир эмеш јылыдып аларга, ол бойынын ийиндерин колдорыла чабынып отурган. Онойдордо, ол бир ууртам аракы амзаганынын кийининде чилеп, онын жаагы, мандайы кызарып, эди изий берди.

Койылып клееткен энирде, Кангра кыр јаар бараткан кара булуттарды салкын таркадып ийерде, Сукханын сагыжы јарып, кандый да ижемји берип турды.

Түжүп барала, банандар үзүп аларга тидинип көрөр керек; айса болзо, суу онын курлаазына ла јетире болзо, ол Сурадж Сингха помещиктин туразына јетире барып келерге тидинер, олар бастыра билезиле таш террасада отты айландыра отурып јаткан. Сукха ологго банандарды береле, јигедий аш-курсак толып алар.

Сукха, байдын террасазынан чөйилип, көдүрилип турган ыш јаар көрди. Јаан ла јарык от күйүп турган учун ыш койу чыгып турды. Помещиктин үйи Тоти бийик агаштагы банандар јаар ачапту көрүп туратаны Сукханын сагыжына кирди. Је турпуза ла онын сагыжына, Сурадж Сингханын үнинен казыр үндү онын казыр үйи сагыжына эбелди.

Кенетийин јаш база ла катап јаады. Коркушту тын салкыннын ийдезине банандар јайканыжып, агажынын төзи силкинип, тазылы чыкырап турды.

Ого кезедип турган јеткерден — банановый агаш јыгыларынан коркыганына тыркырап, Сукха сүре-чөптү төстөктөн түшти.

Басқан будынын алдында чой казаннын сыныгы билдирди, экинчи буды дезе чейилип калган јапшынчаак балкашка бадала берди.

Эмди салкын агашты бастыра сегис јанынан согуп туру деп билдирет, онын төзи там ла чыккырап турган.

Карыган Сукха чеберленип түжүп, чөптөн лө балкаштан бороргон суунын кырына јетти. Мында тура түжүп, агаштын төзинде суу канча кирези терен болды не деп, сананып турды.

Эки катап эбелип соккон салкыннын ортодо сан-башка тым боло берерде, ол минут ойдин туркунына тыгдап турды. Бу тым јотконнын ла јааштын табыжынан да коркынчылу болды. Сукха эпчил эжинип билер кижиге кебеделдү сууга кирди.

Тамагына једип турган суула колдорыла эжинип, бойына болужып, Сукха удаан јок пальмаларга једип алды. Бу банановый агаштын јиилектери јаар көргөндө, шыралу уур јылдарда шыралаганын эске алынат. Бир эмеш ойдин кийининде ол колдорын банандар јаар сунды.

Бананнын сабалагы бек болгон, ол соок сууга көжүп калган сабарларыла оны үзүп болбой турды. Сабалагы чек үзүлбей турды. Агаштын төзинен ырабаска, тамагына јетире бурлап турган сууда бир будынан база бир будына селип базып, Сукха агаштын бойын кемжитпеске, сабалакты агаштаг чебер айрып аларга кичеенип турды. Је арт учында капшуун сабарларыла јенил јаба базып толгоп ийерде, јиилектү сабалак онын колында болды. Бу ого коркушту ийдекүч берди, онон онын эди-каны јениле бергени билдирди.

Сукха терен үшкүрип, көстөрүн јаанада көрүп ийеле, банандарлу сабалакты дезе тиштерине тиштеп алала, помещиктин туразы јаар эжинерге белетенип алды. Соок салкын јүзине согуп ла јааш көстөрине туй јаап та турарда, је Сукха нени де сеспей, ижемјилү ичкеери эжинип турды.

— Эй! Банандарыңды бери экел! Бейин, бейин, Сукха!— деп, Тоти таш террасазынан кыйгырып турды.

Карыган Сукха оморкой берди: ол менин банандарымды сүрекей керексип турган болзо, мен олордын учун јиир ашкурсак толып аларым быжу. Бу турада онын келижине сүүнгилеер деп иженип, ол мендеп турды. Бу јурттын бастыра помещиктери террасада јуулыжып алала, Сукханы кыйгыларыла көкүдип турдылар:

— Сүреен! Сүреен јакшы!

Арткан крестьяндар ыраагынан Сукханын кийининен көрүп, онын омогына унчукпазынан јилбиркеп турдылар.

Суу алып барган оромды јенил кечип алган болзо, је деревненин байларынын туразынын јанындагы колодецтин орды болгонында эбиринти сууны эжинип чыгарга сүреен күч болды. Сукха бу эбиринти сууны јенип чыгарга бар-јок күчиле албаданган да болзо, је јаңыс ла јерде турды.

Кенетийин соккон салкын онын тиштенип алган банандарын ушта согуп, бир эмеш ичкеери учуртып ийди. Жаадаг аткан октый, Сукха оны ээчиде тидинген, је мында ла оны эбиринти суу кийдире тартып ийди. Банандар эмеш кайкалап жадала, суунын түби жаар чөнгө берди. Суунын түбинен банандарды чыгарып аларга, Сукха сууга чөгүп ийди.

— База бир өлүм — деп, Тоти айтты. — Ол жаантайын ла бистин турага жеткер экелип туратан... Мен канча кирези жайнаган да болзом, ол бу банандарды меге бербеске сананган... керек десе ол мени, эмди де төгүндөп салды.

ЖАМАН КЫЛЫККА КӨКҮДЕЕЧИ

— Туруп турган болзон — төрт мили, отуруп турган болзон — эки мили, је ажанып отурган болзон, ол тушта — алты — деп, Басанто айтты.

— Кижн ачуурканганда кемди де укпай жат — деп, Хиро айтты.

Олор арып, конфеттер садып турган Лалла Нанак Чанданын магазинининг жанына јерге отуруп, сүттү кувшиндерин бойларынын алдына тургузып алала, эртең турадагы сооктон үрбейип, бойларынын јыртык кийимдерине оронып турдылар.

Тандакталып таң адарда, тамырланып күн чыгарда ла үй улус айылдарынан чыгып, кыр жаар бастылар. Олор деревнеден ыраак јок агаштын төзиндеги көчкүн пастухтын турлузында јаткандар.

— Ээ, бу пальцаны¹ оозыга салба — тиштеп ийер! — деп, төртөн јашка жеткен, јүзин чийе тартып салган чырышту Басанто јөпсинбей айтты.

— Јене, олорго пальцалар не керектү, көрзөң дө, ондо канча кирези амтанду немелер бар — деп, Нанак Чанданын магазининде чогулып јаткан, чымылдарла чубадалып калган халва, кремдү пирожный ла јүзүн-јүүр конфеттер жаар ачаптып көрүп, Хиро айтты.

— Ач јүрген кижиге не курсак болор? Уйуктап јаткан кижиге не јастык? — деп, Басанто жаан үнденип айтты. — Балам, бу амтанду курсакты бис алгадый эмес. Бир канча күн мынаң озо, качаң мен Нанактан сенин карындажыга конфет сураарымда (900 граммы 84,3 акча туруп јат), канча аннга² бескелеп берейин? — деп айткан.

— Је мен бир де неме албай јүре бергем. Јүк ле аннан

¹ Палеца — сабарларга јүзүндөш јалбырак.

² Анн — 84,3 акчанын $\frac{1}{16}$ үлүзи.

баштазан, бир рупий¹ акчангы жип салганын билбей де каларың. Ол меге конфетти акча жогына берер, мен оныла уулчагымды сүүндирерим, жүк тилине жаладып ийерим деп, мен иженгем.

— Тату немелерди канайда жип жатканын мен ундуп та салдым — деп, Хиро айтты. — Конфет амзаганынан бери көп ой өттү. Же бүгүн мен эмеш садып аларым, онын учун өнөтийин көп сүт алып алгам.

— Басанто, кел, кел бери, сен, Хиро, база кел! Сүдигерди меге көргүзигер — деп, Нанак кыйгырды. — Же түргендегер! Господалар чайга кадып ичерге сакуп жадылар. Орус (ак) сахибтер төжөктө жатыргыза ажанатанын слер билбей жадыгар ба?

— Жене, баралы — деп, Хиро бойынын күчтү колдорула сүттү кувшинди жеңил көдүрүп, бажына тургузып айтты.

— Мендеп барардан озо, меге туруп аларга болушсан кайдат — деп, Басанто айтты. — Мен билерим, сен рисовый лөпөшкөлөр жириине мендеп жадын, же озо баштап карыган үй кижиге өрө туруп аларга болушсан. Оноң кандый да болзо, мен сенен озо болорым; качан мен Нанакка сүт тажып баштаарымда, сен эненген де чыккалак болгон.

— Керишпей келигер, келигер! — деп, Нанак кыйгырды. Ол кыйгырарда, сүреен тынзынганынан улам онын кулактарынын алтын сыргалары тыркырап турды.

Хиро бойынын кувшинин жерге тургузала, Басантого өрө турарга болушты. Онын кийининде, конфет садып аларга переднигинин булунгында түүп алган бир канча жес акчаларын алаканына мендеп алала, бойынын кувшинин алып, оны магазин жаар апарды.

— Сени бүгүн менле чотожып салзын деп турум, күндүлү садучым, — деп, бойынын сүттү кувшинин Басанто жерге тургузып, айтты. — Кыш башталып жат, бис десе бойыстың уй-малыбысла төмөндөп, жаландарга түжүп жадыбыс. Өткөн түнде бис чек жаашка өдүп калганыс, ненин учун десе агащты жааш өткүрө жааган. Же бис одор тузаланган учун калан төлөбөгөнчө барар учурыбыс жок, оноң башка бистин калганы кийимибисти чечип алар.

— Слерге бойыгарга тура тудуп алала, журтаар керек — деп, Нанак айтты.

— Бис ондый бай эмес, күндүлү садучы, — деп, Басанто каруузын жандырды.

— Якшы жал болзо, иш те якшы — деп, Хиро айда салды.

— О, сен жүс мунг туруп жадын — деп, Нанак айдала, — сен иштебезен де акчаны алып жадарың — деди.

¹ Рупий — 84,3 акча.

— Ондый ба! — деп, Хиро кыйгырып ийди. — Бу өйгө жетире мен сенен о жүк калды бир де ууш конфет албагам — деп айдала, уйалганына кенетийин бажын жабызатты.

— Ачаптың ич-кардын тойдырар арга бар, же көзин качан да тойдырып болбозың — деп, ол Хирого јилбиркеп турганын сезип, Нанак чугулду айтты. — Сен не келген, рисовый лөпшкөлөр јиирге бе, айса садыжарга ба? Сүтти ал, садучы, бүгүн сениң јалчың кайда?

— Эй, сен кайда? Мунши Сингха, сен кайда? — деп, беш сабарыла белин тырманып, Нанак кыйгырды.

— Барып јадым, господин! — деп кыйгырып, религиозный бөлүктің члени, куп-куу чырайлу уулчак эжикте көрүнип келди, ол јалынып турганын көргүзип, ээгин төжине јетире бажыла эңчейтип алган турды. — Казанды арчып, јунуп салдым — деди.

— Олордон кувшиндерди алала, сүтти казанга уруп сал — оноң ондый уур немени бейин не сүүртеер! — деп, Нанак јакарды. Чамча-штанынын јырткытарынаң эди кызандап, Мунши чыга ла берерде, Нанак кирлү, үстелип калган јастыгына отурган ордын артыргызып, ыкчап өрө турала, карануу кып јаар кирип, айтты:

— Мен слерге кечеги кайнаткан сүттин артканын экелип берерим.

— Нениң учун? — деп, Басанто айтты. — Ол сүтти төгүп бергедий ийт слерде јок по? Кандый бир жаан баага тургандый немени сен качан да берерин јок ине!

— Эй, Мунши, орус (ак) сахибтерге берерге Хироның сүдин башка тургузып кой, Басантонын сүдин казанга уруп сал — деп, Нанак чыгып барадала айтты.

— Уулым, озо баштап мениң сүдимди уруп ийзенг — деп, Басанто Муншиге кыйгырды. — Мен балдарыма јанарга мендеп турум. Көрзөн, күн өксөп калган. Уй-мал оморды чыгарзын деп сакып јадылар. Мен дезе бойымның ээмнен барып акча-јалымды алар керек.

— Ареометр кайда? — деп, Нанак эжиктин кийининде кирлү, тоозындалып калган стенени јоктоп сурады. Оноң ол ло тарыйын тынарып турган Муншиге айтты: — Эмди дезе база бир кувшиндеги сүтти јес чөйгөнгө уруп сал, удабас ла орус (ак) сахибтерден уулчак чөйгөнгө једип келер.

Арт-учында ареометрди ол таап алала, бойының кирлү шалмарына арчып, сүтке сукты.

— Басанто, бу сен учкаары төгүнденерге санандың ба? — деп, минут өй болгон кийининде айтты.

— Не болды? — деп, Басанто кайкап айтты.

— Кандый бир неме јастыра боло берди бе? — деп, Хиро переднигинин булуңына конфеттерин түрүп сурады.

Нанак бир кезек былтаартып унчукпай турды, онын чу-гулду жүзи там ла ачууркана берди. Онон ол — бу сүтте суу бар! — деп айтты. Бойынын жүзин коркушту чугулду эделе, жалчызы жаар бурылып — Мунши, бейин өскө сүтти экел! — деди.

Уулчак Хиронын сүдин урган чөйгөндү экелип берерде, Нанак ареометрди сүтке сукты.

— Мында кандый да жик бар — деп, Хиро сезип, качан Нанак магазинине кирерде, суунын шайтылдаган табыжын укканын эске алынып, Басантонын сүдине суу кошканына серенип турды.

— Жакшы! Онойдордо, керектинг аайы коомой болды ба, менин көркийим! — деп, Басанто ачууркана берди. — Керектинг аайы коомой! Ох, жүк ле каргаа каргаанын тилин ондоор! Сен мындый немени айдарга канайып тидиндин? Көрмөс сени алзын, эрлик! Сенин жүзинди кара оспа үрезин! Мен суула колыштырган сүтти садарга экелгем деп айдарга сен канайда тидиндин?! Канайда...

— Жене, мен сен керегинде неме айдадым ба? Слер мени ненин учун айткылап жадыгар? Көрзөн, ол менин де сүдимди шиндеп жат ине...

Ол Нанак жаар бурылып, айтты:

— Садучы, менин сүдимде суу колыштырып салган деп таптын. Онойып айдарым деп сананба, ненин учун десе уйларды мен бойым сагам.

— Мыны канайда келиштирип турганынды мен билбей турум деп пе?! — деп ачынып, Нанак Хиронын сүди керегинде эрмек айдарга жеткелекте, Басанто кыйгырып ачуурканды. — Айса болзо, сен көнөктө сууга суу кошпой жадын, же уйларды саар алдында суула сугарып жадын! Менин балдарымнын калажын блаап аларга турган уйадын кайда?!

— Эйе — деп, Нанак айтты. — Сүт сүреен суйук, оны канайткан да болгодый, ареометр чек ле мындый болор деп көргүзөр де аргазы жок...

— Жок, садучы, сакта — деп, Хиро жөпсинбей турды. — Бу чын эмес! Кудайла чертенип турум, бойымнын адамла, энем ле чертенип турум, меге баалу улустың жүрүмиле чертенип турум, же менин сүдимде суу жок!

— Менин сүдимде бар деп туруң ба, жыду таңма? — деп, Басанто кыйгырып чыкты. — Ах, сен, ийттинг балазы! Көрмөстинг сенин адаң өлзин, эненг десе тул артып калзын! Бойың өскүс артып кал, таңма! Слер бастыра билегерле өлүп калыгар! Мен Нанактын магазинин садып алала, слер жок болуп калзагар сүүнгениме бастыра улусты конфеттерле күндүлеерим.

— Эс алынзагар, жене, — деп, Хиро айтты. — Эмеш једик-

пестү карыганак сен. Сен мени ак-жарыктан кыйыштырарга не кичеейдин? Бир будак күйбей де, жарытпай да, жылыптай да жат. Сен онын ордына чугулынды бу төгүнчиге түжүрзөн: ол бисти өнөтийин ачыныштырарга кичеенип жат ине!..

— Сен мени төгүнчик деп айткылаар болзон, мен полиция алдыртала, сени полиция жаар ийе берерим! — деп, Нанак өөркөгөн кичи болуп, онын эрмегин үзе сокты. — Слер бойы-бойыгар ортодо керижип, бастыра керекти меге жарбып жадыгар! Мынайып акту жерге айдарга слер канайда уйалбайдыгар?

— Полицейскийди алдыртарына тидинип көр! — деп, Хиро ачуурканды. — Мен ол тужунда сенин жүзинге жаба түкүрерим. Мен билерим, сен бойыннын кыбында нени кылынып жадын! Мынызын Басанто женем билбей жат.

Онын чугулы бадышпай, оны тумалап турды. Улусты акту жерге төгүндөп, куурмактап турганынан бойына семис ичкарын өскүрүп ле городто жакшынак тура тудуп алганын эске алынарда, онын чырайы кызарып чыкты. Бу кысты сүйүп, онын сагыжына жараарга кичеенип турарда, ол бу кыска бойынын коммерческий бир кезек кылыктары керегинде куучындаган. Жалчы улустын уктап укка көчкөн, үн жок болуп унчукпай жүрерине темигип калганы, бу кылыктарды чыгара айдып ийерге ол тидинбей турды.

— Мен сенин женем, чындап та, нени де билбезим, сен, суртулдама, ончозын билерин! — деп, Басанто айтты. — Кольнды жунуп аларга күскү керек жок! Онойдордо, сен, тагма, садучынын магазининде болгон бо! Сен эмди бу керегинде куучындап туруң ба! Же тилиле талырап билер кичи талырагай ла, мен дезе тилгеректебей де жүргейим ле. — Ол мүйүктү чылап Хирого чурап келеле, онын бажынан переднигин ушта тартып, онын чачын искеп ле кыйгырып турды: — Мен сенин төгөзөк бажынды отту турунла жылбырайта тарап берерим, сыпсак тагма! Сен сыпсак шилемирдин кызы! Менин өзөгүмде кородоп турган бастыра ачуумды сенин бажыңга төгөрүм! Мен сени тирүге ажырып ийерим!

Мунши согужып турган эмегендерди айрырга чурап барды.

— Сен олорло бериште, уурчы тагмалар бойы бойлорун өлтүрүп салзындар — деп, Нанак айтты. — Жыга соктырганча, баш жарылганча согушкылагай!

Же уулчак эмегендерди эки башка айрып, эмди ле уштулып барарга турган Басантоны туура тартты.

— Мен оныла онын бастыра төрөөндөрүн жудуп ийерим! Мен оны жудуп ийерим деп кудайла чертенип турум... — деп, Басанто кыйгырып турды.

— Сен оны, айса болзо, жудуп болбозың, же бу бөрүниң

оозынын жаанын көрөргө дө коркушту — деп согужып турган эмегендерди көрөргө жуулган улустын ортозынан кем де шагкылдууш, тунгак үниле айтты.

— Слерлер согужа берзин деп онын керектегени ол — деп, оозын колыла жаба тудуп, Мунши шымыранды. — Бу ректи ол...

Je Нанак жуугында туруп, олордон көстөрүн албай, олор жаар көрүп турган. Басантонын сүдине сууны онын ээзи колыштырган. Хиро садучы сүтке суу колыштырганына чын серенип жат деп, Басантого жартап айдып берерге, уулчакка келишпеди.

— Якшы, мениле чотош — деп, Басанто айтты. Муншинин сезиндире имдеп турганынан нени де сезип турды.

— Кычкыл ла татунын баазы жагыс — деп, Нанак салды. — Мынызы, онызы да, мынызы да, неге де турбай жат... Слер качан кычкыл, качан якшы сүт экелгендерди мен билбей жадым, же полицейлер мени түрмеге отургуспазын деп мен олорго көп акча төлбөгөнимди билип жадым. Je эмди десе олор чын уурчыларды тудуп алар, ненин учун десе улустын көзүнче менин жалчыларымнын ла мында жуулган слердин бирүгер база бирүзин бурулап турган.

— О Нанак Чанд, олордын акчаларын берип, бу шууганды токтот — деп, жуулган улустын ортозынан айылдаш садучызы айтты.

— Эйе, эйе, олорго акчаларын берип ий, олор мынаң ары кыйышсындар — деп, турган улус онын айтканына жөмөштилер.

— Jок, jок, олор уурчылар — деп, Нанак айтты.

— Нанак Чанд, чындап та бу мыны токтот, олорды божот — деп, айылдаш садыжып турган садучы бойынын магазининин бозогозынаң кыйгырды.

— Je кем jок! Мени угугар, сыпсактар, — деп, Нанак айтты. — Слерди полицияга жетирердин ордына, бир айга чыгара тажыган сүт учун мен слердин кажыгарга ла рупийден төлөп берзем, слерге жаан быйанзагым жетирерим деп бодоп турум...

Ол бойынын казназын тудуп турган, татап калган темир кайырчактан олордын кажызына ла бир мөнгүн акчадан таштап берди.

Уй улус унчугышпай турды. Олор керишке арып-чылап калган, садыжар аргалары да jок турдылар.

— Мен полиция алдыргалагымда, мынаң барыгар, барыгар, — деп, Нанак айтты.

— Барыгар, барыгар, кара уй жагыс ла кара сүт берип жат — деп, онын быйанзак айылдажы айтты.

— Барыгар, барыгар, садучы слерге кичинек те килеерге турганы јок.

Олор бойларынын акчаларын араайынан алгылап алдылар. Онон Басанто Хирого айтты:

— Кызычагым, баралы, бис экү тоозын-тобырак тынып, бойыстың јинисти ажырып турганча, ол сегис галлон¹ сүт ичеле, он алты сир² конфет јибей кайтты...

— Эйе, јене, оның сөөгин јууза бир де кижн кунукпас, айса болзо, јангыс каргаалар ла — деп, Хиро айтты.

Олор бир де неме садып албай јүре бердилер.

ПАРИКМАХЕРЛЕРДИҢ ПРОФСОЮЗЫ

Эмдиги Индияда прогрессивный башкараачы ишчилердин ортодо бистин деревнедеги парикмахер-уулчакка, Чандуга калганчы јер келижилп турган эмес. Мен оның јүрген јүрүмининг праволоры керегинде чынын куучындабазам, оның историяга кирип јаткан јадын-јүрүми јарты јок артып калар. Чынын айтса, бу праволор ого атту-чуулу керектер эткен учун бергилеген. Је бу ат-нере не керектү болгонын ол бойы да ондобой турган. Керектинг аайы мындый болуп јат, бу күндердеги Индиядагы ат-нерелү эр улуска көрө, ол бойынын једимдерин аайы-бажы јок бийиктедерге сүүбейтен, је олор чылап ок, кезикте слерлерди аланзыдып, кезик аразында дезе мекелеп салатан болгон.

Чандуну мен кичүден ала, качан оның ачанадан тостойо тижиген ичин јүк ле арайдаг бектеп турган самтырап калган кийимдү јүрерден бери билерим; бис оныла кожо деревненин оромдорындагы түүнти суучактарда күрежип, солдаттар, садучылар, эмчилер болуп ла онон до өскө ойындар ойноп, ол ойындарла энелерибисти — сок јангыс јаан улусты, бойбысты соододып турганыбыс.

Чанду менен јарым јашка шыдар јаан болгон, оның учун бистин кандый ла керектеристи ол башкарып туратан. Је мен оның сөзин угуп туратам: ол шоршынды эпчил тудуп ла оның чагыжының коронын сыга тудуп ийеле, онон олордын кичинек буттарына учуктан буулайла, божодып ијетен. Олор түүнтилерден суу ичерге јуулгылап турган деревненин колодецтерининг јанына келзем ле, шоршындар мени јаагыма чатып туратандар.

Бистер јаанап келеристе, Чанду меге азыйдагызындый ок эпчил сүмелү ле јилбүлү кижн болуп билдирип туратан,

¹ Галлон — суйук неме кемјир кемјү; 4,5 л. (Англияда); 3,7 л. (США-да).

² Сир — үлүү.

нениг учун десе ол күч конструкциялу ойынчык чаазын-жыландарды тенериде узак учуп жүрер эдип жазайтан, мен ондүй немелер керегинде сананар да аргам жок болгон.

Школдо арифметический бодолголорды ол менен коомой бодойтон, бу, байла, адазы оны эртеден ле парикмахер болорына, ол кирип турган касталардыг жанжыккан профессиязына үредип турганынан болгон болор. Ол уулын деревнениг журт улзузынын чачын кайчылаарга ийетен, онойдордо, уулчакка уроктор үредер ой артпайтан. Же үлгерлер кычырагы жанынан десе мениг Чандуга jeder аргам жок болгон, нениг учун десе ол бичиктен жангыс ла үлгерлерди эске кычиратан эмес, же бүткүл прозаларды да кычырганда, база үлгерлер чилеп ок угулатан.

Чанду школдон стипендия алып турарына jedип аларда, мениг үредүүм учун акча төлөйтөн учун, энем ого ачынып туратан.

— Оныла ойнобо, ол жокту касталардан парикмахердин уулы ине, сен десе бай улустыг балдарыла билижер учурлу -- деп, энем айдатан.

Же мениг угымнан jedишкен мениг кылык-жанымда бойымды бийиктедер кебер менде жок болгон. Чынын алза, энем кажы ла эртен тура мениг магдайыма ла бойынын байрамда кийетен чыгдый бөстөн көктөгөн шалмарлу ла алтындап салган туфлялу костюмына касталардын¹ кызыл темдегин журап алганда, мен уйалып жүрөтөм. Бастыра бу кийиништи мен Чанду кийип жүрген кийимге акту жүрегимнен толуп ийер эдим. Онын кийгени: полицейский ишчи сыйлаган кыска штанычак, черепаханыг терезинен эткен топчылу эки кара килиг желетке, качан да бистин стряпчи² Лала Хукам Чандунын шляпазы болгон шляпа.

Адазы чумадан оорыйла өлгөн кийининде, Чандунын жайым басып жүрөтенине мен маказырып туратам. Эртен турадан ала ол бистин деревнениг жамылуларына жүрүп, олодын сагалдарын жулуп ла чачтарын кайчылап, онон жунунып, өскөртө кийинип алала, Лала Хукам Чанданын каретазынын кийини жанына селбендеде туруп, бистен алты беристе ыраак городко баратан.

Чанду меге килеп туратан. Мени городко көп божотпойтонын ол билип ле Джоадиала деревнедеги школ жаар үч беристе жерди мен жойу кунукчыл баратанымды ол билетен болгон. Чугулчы үредүчиден топпок жиринен Чанду жалтанбай турган, нениг учун десе адазы өлө берерде, ол школго жүрбей барган. Ол жаантайын ла меге городтон кандый бир

¹ *Каста* — социальный бөлүктөр.

² *Стряпчи* — бойлорынын бийлеринин кандый бир жакултазын бүдүрип турган кизи, темдектезе, полицай.

сый экелип беретен: журукчынын кисточказын, алтынзымак чернила, бир болчок мел эмезе эки учту томырак, оногодто көргөн-укканын меге ончозын јилбүлү куучындап ла оныла мени соододып туратан.

Ол меге сахибтердин¹ ле стрпчилердин, районный жаргыда иштеп турган полицайлардын кийип јүрген английский костюмдарынын кеберин быжулап куучындаарына јилбиркейтен, бу мыны ончозын ол, качан Лала Хукам Чанда ойто јанза, онын экипажынын кийинине туруп аларга сакып турар тужунда, ајыктап көрүп отуратан. Бир бе, айла эки бе катап ол меге туйкайын, энези бойына тиштин врачы Калан Кханнын костюмы ошкош костюм садып аларга болуп, онын иш-јалын јууп турган кувшиндеги акчадан бир эмеш акча уурдап алар күүним бар деп јетирди. Онын айтканыла болзо, Калан Кхан гордто коркушту керектер эдип јат, ол улуска јангыдан ээк-јаак, керек дезе, көс тө кондырып берет. Чанду меге Калан Кханнын тыш кеберин куучындап турды: бу чачын тууразынаң тарап салган јиит кижги, ол слоннын сөөгиндий өндү јакалу ак чамча, галстук, кара желетке, јолду бөстөн көктөгөн брюка, чыгдый бөстөн көктөгөн пальто ло јеп-јенгилчек өдүк кийип јат. Онойдо ок, ол врач бойынын английский тере сумказынан јалтыркай темир инструменттерди элчил чыгарып ла оныла капшуун иштенип турганы керегинде куучындап турган.

Оног, мен, парикмахер кижги, баштамы школдын кандый да болзо, беш классына јетире үренген кижги, эмчи Калан кийип јүрген костюмндый костюм кийип алзам, јаан кижидий билдиргейим не деп, мениле јөптөжип турды. «Мен врачта эмес болзом, бийик үредү де албагам болзом, је чыбыртканды, иринтиген ле кезилген балуларды эмдеп билерим, нениң учун дезе мен адамнан үренип алгам, адам дезе таадазынан үренип алган» — деп, ол айдып турды.

Менин геройымнын сананып турган планын ла нени эдип турганын мен акту јүректен јарадып тургам.

Бир катап, эртен тура айылымнан чыгып келеле, мен Чандуга учурайла, чек алаатый бердим. Ол бажына ак тюрбан² кийип алган, ак пальто (ого эмеш элбек, је ондый да болзо, чыгдый бөстөн көктөгөн) ло јылтыркай кара өдүктү, онын јылтыркайына мен бойымнын сүримди көргөдийим. Ол колында тере чемоданду болды. Ол күнүн сайын эдип турган ижине браадала, бойынын јаңы кийимиле ол канайда көрүнерин меге көргүзип ийерге келген.

— Ух, сен! Сүреен ле эмтирин! — деп, мен айттым.

¹ Сахиб — бий.

² Тюрбан — күнчыгыштагы албатынын эр улус јука бөсти бажына оронып алатаны.

Чанду жаантайын ла сагалын јүлүп турган байдын туразы јаар мендеерде, мен манзаарып, оны ээчиде бастым. Тышкаары бу өйдө улус јок болгон, онойдордо, Чандуны врачын кийимиле јылтырада кийиндиргенин менен өскө өкпөбрип кайкаар кижн јок болгон; је ол бойы десе бойынын јангы костюмы керегинде сүре ле эске алынып, деревненин үй улусы тураларынын стенелерин сүртүп турган уйдын өтөгине уймалбаска ла канаваларда агып турган кирлү суу чачыл-базын деп чеберленип, оромло јүргеери базып браатты.

Бис байдын туразына јүк ле кирип келеристе, айыл-ээзинин кичинек уулчагы Девиге учурадыс. Чүмденип кийинип алган парикмахер Чанду келди, ол чек ле миссионерлердин школындагы сахиб, священник ошкош — деп, уулчак ала-кандарын чабынып ла кыйгырып ийди.

— О, кудайымай! О, кудайымай!—деп, бийик, жоон сынду течлек Биджай Чанда бай кулагынын кийинине кыстап салган агару учукты колыла тудуп, ненин учун десе ол јангы ла уборныйдан чыккан болгон, кыйгырды. — Сен, чочконын балазы! Менин турама бозу терезинен эткен сумканы, јарты јок кандый да тындунын терезинен эткен пальтоны, оног бу английский кара өдүкти не экелдин! Чык мынан кедери, көрмөзөк! Сен менин мүргүүлимди јамандап јадын. Сенин адан өлгөнинен бери сен коркыырынды, байла, ундуп салган.

— Је, мен байлардын врачы чылап кийинип алгам — деп, Чанду айтты.

— Јүр мынан, чочко, јүр, сен јокту парикмахер кандый кийимдү јүретен эди, ол ло кийимди кийип ал, бу мынан мойноор болзонг, мен сени чыбыктазын деп јакараарым!

— Је, Рай Биджай Чанд сахиб... — деп, Чанду айдып баштады.

— Јүр мынан, јүр, чек немеге јарабас, јыду! — деп, бай алгырды. — Меге јууктаба, оног башка бистерге бастыра тураны уйдын агару өтөгиле арчыырга келижер.

Чанду бурылды. Онын јүзи от-јалбыштый кызарды. Ол чек ле манзаарый берди. Ол мен јаар чек көрбөй турды: менин көзимче оны электегени ого уйатту болды, је ол менин геройым болгонын ол билетен.

Ол түрген алтамдарла, оромнын толыгында турган бакалейный¹ магазиндү деревненин сахукары² Тхан Рамуга барды. Байдын уулы Деви, адазынын арбаныжын угала, ыйлай берди, мен десе оны токтодорго тура түштим. Качан мен

¹ *Бакалейный* — жиір аш-курсаж (сахар, чай, кофе, мырч ла оног до өскө немелер) садар магазин.

² *Сахукар* — буржуазный обществодо: јаан проценттерге кижиге төлүге аска берип турган кижн.

оромнын учына једеримде, Сахукарды көрүп ийдим; ол бир колында аш бескелеер бескенин айагажын тудунып алган Чандуга адылып турды:

— Сен, кичинек чочкочок, бойыгнын ижинди иштеп ле карыган энеге болужардын ордына, клоун кеберлү кийинип алган. Больницаларда кийетен ару эмес кийимди кийерине сен канайда тидиндиг? Јүр мынаг, бойыгнын озогы кийимингди кийип албаганча, бери келбе. Ол тушта ла чачымды кайчыладарга јөпсинерим — деп, агару јан аайынча төбөзінде чокпойто буулап алган чачын тудуп айтты.

Чек ле јамандаткан Чанду, онын бу керектеринде мен буруду болгон немедий, мен јаар көрбөй дө јүгүре берди. Мен бийик кастанын билезине кирип турган учун, ол мени эмди јаман көрөр деп сананала, бойымнын чугулуыма арай ла ыйлабадым.

— Пандит! јаар барала, мениг костюым неле де јектелбеген деп јарта — деп, мен онын кийининег кыйгырдым.

— Э-э, сен оныла бир болуп турун ба! — деп, пандит Пармананд айтты, ол помещиктингу туразынаг клеткен, оны оноор бу болгон керек керегинде алдырткан ошкош. — Бу ончозың, слерди уулчактарды, школ үреген. Је сен ондый костюм кийген болзон — сеге јараар эди, ненингу учун дезе сен бичикчи кижиг болорың, је јокту кастанынгу уулчагына јарабас?! Кудай оны јаман көрүп темдектеп алган. Је ол бойы ононгу ары јектедерге туру! Сен, уулчагымы, бийик кастанын билезинег, ол көрмөзөк дезе, јоктулардан. Ол жулик.

Чанду бу мыны ончозын уккан. Је ол кайа да көрбөй, бу айткылаштан өскө, јилбиркедип турган кандый бир керекке мендеп брааткандый, ол ононгу ары јүгүре берди.

Энем мени кыйгырып алала, ажанып, школго барар бй јетти, ононгу башка оройтып каларын — деди. Мени парикмахерле најылажып турганым керегинде энем мени катап ла арбады.

Түжүне ле Чанду мениг санаамнан чыкпай турган, мен школдон јанып барадала, ол энезиле экү јаткан кичинек јаман турачакка кирип бардым.

Онынгу энезин арбанчаак карыганак деп бодойтондор. Ол јокту кастанынгу үй кижизи, бийик кастанынгу улдузыла эрмектежип туратан, ненингу учун дезе олар бойы бойыла качан да куучындашпайтандар. Ол меге арбанып туратан да болзо, је јаантайын кару болгон. Је көп јылдарга шыралап ла јаман көрдирткен кийининде, мындый арбанышка ол темилип калган болгон.

— Э-э, сен бе! Не, дөкөринге келдиг бе? — деп, мени көрүп ийеле, ол айтты. — Бу керегинде энег билзе, мен бойым-

³ Пандит — священник (церквенингу ишчизи).

нын жаман жүзимле сенин кичинек ак жүзин жаар көрүп турганым учун ол менин көстөрүмдү ойноп салар эди. Сен чынлап мындай бурузу жок по, айла эки жүстү төгүнчи бе деп билерге турум?

— Эжебис, ондой да болзо, Чанду кайда? — деп, мен сурадым.

— Билбезим, дуулым, — деп, ол бу ойдо чугул жогунан табыланып айтты. — Ол город жаар ууланып, ондогы улуска бойынын ижин айдып, эмеш ажча иштеп алады эмеш пе деп барган. Мен билбей жадым, ол нени сананып турган болбогой. Мен бодозом, адазынын алдындагы клиенттерин ачындырбас ла керек болгон. Ол эмди тургуза жаш бала ине, онын учун болор-болбос керектер кылынып жат. Улус ого эшкергеи жок тарынып жадылар. Ол чек иит. Сен оны, байла, ойноорго кычырарга келген? Же кем жок, ол жанып келзе, мен ого айткайым.

— Жакшы, эжебис, — деп айдала, мен айылым жаар ууландым.

Эгирде Чанду мени жөптөжип алган сыгырышла кычырып алды. Бу мындай эп-сүмени бисти нажылаштырбай турган жаан улустын калас куучынынан кыйарга болуп, таап сананып алган болгонус.

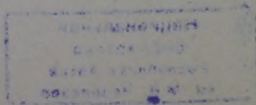
— Базарга барып келеек — деп, ол меге айтты. — Мен сеге айдар эрмегим бар. — Бис турадан эмеш ле ырап барарыста, ол куучынын баштады.

— Мен бүгүн эртен тура жаргы эдетен туранын жанында улустын чачын кайчылайла, бир рупий иштеп алганымды билип туруп ба — деп, ол меге айтты.—Лала Хукам Чандунын экипажына отуруп жанарына мендебеген болзом, мен оноң до көп иштеп алар эдим. Мен бу шилемирлерди эмеш бодондырайын деп турум. Мен ологго эмди чек жүрбезим. Спекулянт Хукам Чандунын уулынан беш рупийге японский велосипед садып алала, оныла күнүң ле сайын городко барып жүрерим. Мен бойымнын тонымла, кара жылтыркай өдүгимле, ак тюрбанла, оноң менин эки башту адамнын мойнында инструменттерлү кичинек чемодан калбандап турза, мен сүреен көрүнерим ине?

— Чын ла! — деп, мен өкпөөрип жөпсиндим.

Мен манзаарганыма чек тыныжым буула берди, же Чанду велосипедтү жүрү деп улус кайкаарын сананганымнан эмес, жок, бойымнын качаннан бери сананып жүретен санаама жедингеним жууктап клееткенин мен сестим. Чанду бойы велосипедтү болзо, ол, байла, мени жанайып-канайып багажникке эмезе рамага отургузала городко кожо алар, айса болзо, меге бойыма да жыгылаарга жөбүн берер...

Чанду Хукам Чандунын уулыла керекти эпчил жөптөжип

ийерде, ондо кандый да эпчил барын мен билдим, качан ол акчаны эш кереги жок чыгымдап турганда, ондо ондый эпчил барын мен алдында билбегем.

Чанду меге туйкайын айтты:

— Бир бе, эки бе күн сагып ал. Кандый бир немени көрүп ийерин, ого качан да каткырбаганын чылап, аайы-бажы жок каткыраын.

— Же эмди ле айтсаң — деп, Чанду база ла кандый да жилбүлү неме сананып тапканына жилбиркеп, оны жайнап сурап турдым.

— Жок, жок, сагып ал. Эмди мен сеге жүк ле уч-бажын куучындап берерим. Бу жажытту неме, оны жагыс ла парикмахер билер учурлу. Эмди меге машинала жүрерине үрөнерге болужың жетир. Мен ого отуруп албаганча тут, оноң ары десе керек сүреен барар.

— Же велосипедле жүрерине онойдо үрөнер эмес ине—деп, мен айттым. — Адам оның рамазына отуруп, агам десе озо баштап оның бут тебер жерлерине тебинип, бут бажына туруп алала, ары-бери жайылбазынаң жүрерине үрөнгөндөр.

— Сениң адаң — тенек кижикийик, агаң десе — узун бутту жөргөмөш. Мен энемнен де чыгарымда тескеери чыккам деп, энем айткан! — дейле, ол каткырды.

— Же бойыңда ла — дейле, мен машинаны туттым.

Же, машинаның колесозындагы жалтыркай сабактарды көрөлө, жилбиркегениме машинаны ычкынып ийеримде, Чанду машиназыла кожо жерге келип түшти. Сахукардың магазинде помещикке баштаткан деревнеден жуулган улус оны көрөлө, жыр ла каткыда турдылар. Сахукар десе кыйгырды:

— Сеге ондый керек, темир чактын уулы! Бойыңнын кабыргаларыңды сындыр ла, ол суртылдама! Оноң башка сени санаалу эдип алары жок!

Чанду уятка бажын бөкөйтүп, меге айтты:

— Тенек! Сенең бир де болуш жок!

Оның уятка түшкени менен улам болгон учун ол мени согуп, житкелеер болор деп санангам. Же ол мен жаар көрүп, кемзингендү күлүмзиренеле, айтты:

— Кем жок, бис мынаң ары көрөрис! Калганчызында каткырган кижикийик мынаң ары каткырап.

— Эмди мен быжулап тударым — деп нажымды иженирип, велосипедти көдүрдүм.

— Сөөктөринди сындырып ал, чочко! — деп, помещиктин кыйгызы биске угулды.

— Керекке алба. Мен олорго удабас көргүзерим! — деп, Чанду айтты.

Мен бар-жок күчимле тудуп турган велосипедке ол отуруп алды.

— Божот — деп, Чанду айтты.

Мен велосипедти божодып ийдим. Чанду он будыла тепкижине теберде, колесо эбирилип, велосипед жантийарда, Чанду бу ла тарый экинчи тепкижине тебинди, машина түзелип, оноң ары бир жаны жаар жантийып, Чанду белин коркойтып, бөкөйтип алганын көрдим. Велосипедтин рули жалтанышту ары-бери тыйрыйып турды. Магазинненг каткы, Чандуны электеген сөстөр угулып турды. Оның билбезиненг де эмес болзо, же оны электеп турганынан оның кереги коомой божоор болор деп бододым. Же Чанду тепкиштерине табыланып, бир аай колдоры рульды бек тударына темиге берерде, ол жүртеери мантада берди. Мен оның кийининенг жүгүрип, «Сүреен!» — деп, кыйгырып турдым. Ол жарым километр өдө берген, оноң керекти катап ла баштаар керек болгон.

Чандуның сүүнчилү жегүзи керегинде менин куучында жар күүним бар болгон, же эртенгизинде мен оны көрүп болбодым: мен школдог келеримде, мени тургуза ла Веркада жаткан эжелериме айылдап апаргандар. Учинчи күнде Чанду мени кычырып алала, туку качан айткан немени мен сеге эмди көргүзип берерим деди.

Мен оны ээчий базып, база ла жайнай бердим:

— Же не болорын айтсан?

— Көр — деп, деревненин горшоктор жазаачызынын печезининг кийинине ол жажынып тура айтты. — Помещиктин магазинндеги улусты көрүп жадын ба? Лаптап көрөлө, ондо кемдер барын айт.

Мен бастыраларынын жүстерин лаптап айкап турала, минут өйдин туркунына булгала бердим.

— Ондо бастыралары ла крестьяндар, озор помещикти сактап жадылар — деп, мен айттым.

— Тенек, база катап көр. Помещик ондо, жагыс ла оның аттың жүзине кебеделдү жүзи сагалын жүлбегениненг улам, кирлү жүстий көрүнөт.

— Ха-ха-ха! — деп быыраш сагалы (помещик сагалын будуп туратан) ла анда-мында сарбайыжып калган жаактарындагы ла ээгиндеги сагалынын өңи эки башка болгонына, мен тыг каткырдым. — Бүдүжи оның кандый карыган! Оорып турган арсланга бүдүштеш! — деп, мен бастыра бар үнимле кыйгырдым.

— Сен, араай! Алгырбазан! — деп, Чанду мени силке тартты. Оның ордына садучы жаар көрзөн дө. Оның жүзи чоокырланып калгандый билдирет. Алдында мен оның сагалын жүлүп туратам, эмди десе оның жүзи моржтын терезиндий ле танкыдан улам күрен-чоокыр. Эмди десе магазинди эбире жүгүрип: «Сагалдулар!» — деп кыйгырып ийзен. Озор сениле нени де эдип болбос.

Чандунунг уккур үренчиги болуп, мен шүүнерге де бол-
бодым.

— Сагалдулар! Сагалдулар! — деп, магазинди эбире жү-
гүрүп, кыйгырып турдым.

Магазинниң эжигинде жуулган крестьяндар бир үнле кат-
кырышты; жүстери сагалла туй өзүп калган деревненин бай-
лары жаар олор көрүп, каткыарга тидинип болбой турган-
дар эмтир.

— Тут оны, тут оны, шилемирди! — деп, садучы кыйгы-
рып чыкты. — Ол бу шилемир-парикмахерле бир болот.

Je мен ол ортозына агашка кермеденип чыгала, оноң
храмнын стенезине чыгып алала, кыйгырып турдым:

— Сагалдулар!

Уулчак-парикмахердин забастовказы керегинде эрмек-
куучын бастыра жерге жайыла берди, сагалдарын жүлбеген де-
ревненин бийлери керегинде электү кокыр кажы ла турада
болды. Бай да улус, олордын жалчылары да олордын жүлбе-
ген сагалду кижги бүдүжи жок жүргендерине шооткылап тур-
ды. Помещиктин үйи учураган ла кижиле жүре берерим деп
өбөгөнни кезедип турган, ненин учун десе ол өбөгөнниң
жирме јашка јиит те болгон болзо, јаткан, је эмди ол бойын
ару чек тутпай барарда, оны көрөр күүни жок боло берген
учун оноң жүре берерине кекедип јадылар деп куучындагы-
лайт.

Бу өйдин туркунына Чанду городто көп иштеп алып тур-
ган. Ол бойына јаңы кийим ле сагал жүлер јаңы приборлор
садып алала, меге жүзүн-базын сыйлар садып беретен де бол-
зо, оның чеберлеп алган акказы бар боло берди. Деревненин
бийлери, олордын кылык-јанын тообой турган учун оны түр-
меге отургузарга коркыдып турдылар. Бистин кылык-јангла
јөпсинип, оны јандап турзын деп уулыга айт деп, олор Чан-
дунунг энезине јакардылар. Je бойының жүрүминде јаңы ла
өрө көдүрилип јаткан Чандунунг энези, байлар керегинде бу
күнге јетире нени сананып жүргенин ончозын чыгара айтты.

Онойдордо, олор Веркадаң парикмахер алдыртып, ого
Чандуга төлөгөн јалдаң бийик јал берерин айттылар.

Чандунунг санаазына алдындагызынаң артык шүүлтелер
кирди. Городтогы көргөн парикмахерский тура Нринчан Дас-
тынг туразы, городто бойының парикмахерскийин ачса кай-
дар деп оны эске алындырды. Верка јуртта парикмахер бо-
луп иштеп турган Дхун агазыла, жуук деревнеде иштеп тур-
ган оноң до өскө парикмахерскийлерле биригип, парикмахер-
скийди базар јаар баратан јолдың белтиринде тургусса, јак-
шы болор эди деп шүүнип турды. Дхун агазын ла өскө до
парикмахерлерди ончозын парикмахерлердин жуунына жууй-
ла, ол бойының бу шүүлтезин айтты. Сагыш ла јалакай жү-

ректен башка Чанду эптү куучындап билер болгон, ол парикмахерлерди деревнениң байларының кажызының ла туразына барып жүргенче, жаңыс јерде иштезе торт деп јөптөп, бүдүндирип турды, сагалдарын јүлдүртип аларга турган болзо, парикмахерскийге келгилегей.

«Рджкот райондогы чач кайчылаар ла сагал јүлер ага-парикмахерлердинг салоны» деп, парикмахерскийди ээчиде ишкүчиле јаткандардын профессиональный биригүзи бистинг јерлерде көп ачылып турды.

КАБАЙ КОЖОН

Уйукта,
О, уйукта,
Мениг уулчагым, уйукта.
О, ыйлаба,
Уйукта, мениг көөркийегим...—деп,

Фалини кожондоп турды. Ол бир ууштамнаг джутты¹ токтом јогынаг машинага таштап, бойының бир јашту Сурадж Мукхи уулын тизелеринде јайкап отурды.

Је бу уйуктагай не, јок не?
Уйукта,
О, уйукта,
Мениг уулым, уйукта...

Баланың эди сүреен изү болды. Уулының кичинек эдиканы оның тизелерин чек изидип турды.

Ол, байла, оорып турган болор. Бүгүн түжүне ле көс јумбады, түжүне ле кыйгырып ла ыйлап јат.

Моторлор күүлейт, колбыштыраачы кайыштар тарсылдайт, рычагтар токулдайт ла болттор чыкыражат, поездтин вагондорында чылап, бастыра пол селендейт.

Је тойбос машинаның оозы курсакты улам ла керексийт, Фалини дезе оноор джутты үзүк јогынаг таштап турат.

— Кудайымай, о кудайымай, бу шилемир неге сүре ле улыйт? — деп, тилгирек тилдү айылдажы чарчалып кыйгырды. Ол фабрикада кожончылардын артыгы болгон, оның учун качан өскө улус кожондозо, ол сүүбейтен.

Уйукта,
О, уйукта,

Фалинининг тамагы кыркылдап турган. Иш өйинде јүзине кийип турган эски фартугын чечип ле ийерде, джуттыг тоо-

¹ Джут — Индияда өскүрип турган өзүм, оның учугынаг кедев бөстөр согул ла армакчы јазап јат.

зыны оозына ла тумчугына толо берди. Бастыра ла жерде тоозын болгон: стенелерде, машиналарда, үй улустын жүстеринде. Тоозын онын тумчугына кирип, жаактарына түжүп, терден жажарып калган мойнындагы мөңүн жинизинин кийинине тыгылып турды. Ол көстөрүн кылчайтып, тумчугы жаар көрди — жаактары оңкойып калган арык соок жүзүндө кандый жаман аңыланып турды. Онын учун ол тумчугына мөңүн, кайын адазы сыйлаган жаан колечкезин илдирибей барган, бойынын күмүш немелерин чечкенде жаман жан-кылык деп билип те турган болзо, ол оны чечеле, терег сугуп салган.

— Ооо... Ооо... Ооо... — деп, Сурадж Мукхи ыйлап турды. Баланын ачымчылу, араай ыйы Фалининин жүрегин, салкын сууны чайбалтып турган чылап, сыстадып турды, же баланын ыйы моторлордын табыжына угулар-угулбас угулып турды.

Уйукта.

О, уйукта...

Менин уулым, уйукта — деп,

Фалини кожондоп, уулына энчейип, онын изү магдайына окшоп ло көстөрүн уужап турган бек жүдуруктарын окшоп турды. Оноң түзединип база ла бир ууш джутты машинанын ачап оозына таштап ийди.

Бойынын ла үни шуулап турган кургак камышка түней деп билдирип турды. Бүгүн онын кожонгы чек чыкпай турган, мынын алдында, качан ишчилердин кожонгын:

Колесо, айлан,

Джутты илбирет,

Оозыңды ач,

Джутты жүт...

Фалини баланын кичинек жүзүнег туура көрди. Онын кунукчыл жаан көстөрүнүн көрүжи машиналар жаар көрүп, сүрткүшлө сүрткүштөп салган кара поршньдар ла колесолор жаар көрөлө, койу жаман чык ла тумалап турган кейди өткүрө кайдаар да ыраак көрүп турды.

Моторлор күүлейт, колбоштыраачы кайыштар тарсылдайт, рычагтар токулдайт ла болттор чыкыражат, поездтин вагонында чылап, бастыра пол селендейт.

Фалининин бажы айланды. Ондый учурал оныла беш ай мынан озо балазын табарда болгон. Оозында ондый ок кылчымак амтан, тилинин алдында ачкыл, кайдаар да өзөгине түжүп турганынан кускузы келип, тамагы жаар тыкталып турды. Же ол тушта жүрегинин алдында кыймыктанып тур-

тан кичинек тынду бала ла сүүгени керегинде сананганда, кускузы керегинде ундуурына болужатан. Эмди де Фалини сүүгенинин жүзи кандый болганын, качан ол Түндүк кырлардаг жаңы ла келгенин эске алынды.

Бийик сынду жиит, менин өбөгөнимле Киродхарла куучындашканда, онын кара-күрен жаан көстөри суркурап ла качан мен жаар көрзө, уялып туратан. Сурадж¹ Мукхинин көстөри чек ле ондый. Баланын бастыра бойы, онын кичинек эди-канынын жыды да сүүгенин эске алындырат. Же ол Сурадж Мукхини адазы деп качан да билбес. Ол бойы да бала ошкош жиит. Ол онын жүрүминде чыдыртту жалкынды өд берген.

«Ол эмди кайда не?» — деп, ол сананып отурды. Ол олардын узак көрүшпеген өйдөги кыйын-шыраны эске алындырага ла болуп, келип жүрди эмеш пе? Ол эмди кайда не? Ол мынаг баргалы бир жыл болды. Фалини онын кийининен түндүк жаар канча күндердин туркунына көзин албай көрөтөн. Же бу ээн жерде ол көрүнбей турган. Жаңыс ла Сурадж Мукхи онын колдорунда жатты. Уулынын адын ого учурлап адаган күн бажынын үстүндө бийик өксөп калган турды. Тусту көстиг жажы онын изип турган жаактарыла агып турды. Качан эриндеринде онын тусту көзинин жажы билдирерде, ол ыйлап турганын билди...

«О, сен кайда, сүүнчилү, кедер, күчтү, менин көөркийим, менин уулчагажым? Мен ачу-коронног карып та калзам, же менин жүрегим Киродхарга качан да келишпес...»

— Ооо... Ооо... Ооо... — деп, Сурадж Мукхи ачынчылу ыйлап отурды.

Моторлор күүлейт, колбоштыраачы кайыштар тарсылдажат, болттор токулдажат ла рычаглар чыкыражат, поездтин вагонында чылап, бастыра пол селендейт.

Же Фалининин табыланып отураы жок, машинанын ачап оозы аш-курсак сурайт.

— Кудайымай, о кудайымай! Бу күчүгешле не болды? Канайып сен онын ыйын токтодып болбой турун? — деп, Фалиниле коштой иштеп турган үй кижы кыйгырды.

Бир катап Фалини бойынын сүүгенин түш жеринде көрди. Каткырынып, ого коштой турган, ол оны төжине жаба тудуп, кучактаар болор деп Фалини сакып турган. Фалини ого колын уулап турганча, кенетийин ойгоно берди... Оныла коштой онын өбөгөни Киродхар жаткан, онын колдоры өбөгөнинин мойынын кучактап алган жатты. Киродхар десе ол өбөгөнинен эркелезин деп сурап турган болбой кайтсын деп оны эркелетти.

... Эмди ол, байла, ыраак. Ол нени эдип жат не? Ол, бай-

¹ Сурадж — индийский тилле күн.

ла, кырларда жайым ла ырысту базып жүрген болор, мен де-
зе клеткеде чилеп, мында онын балазыла шыралап жүрүм.

Фалини бала жаар энчейди. Сурадж Мукхнинг көстөри
жаан, чырайы токунаалу болгон, ол эмди ыйлабай жатты. Мы-
нызы жакшы, ого иштеерге жеңил болор.

Уйукта,
О, уйукта,
Менин уулым, уйукта...

Фалини уулына күлүмзиренеле, оны ойто жайкай берди.
Сурадж Мукхнинг көстөри чике ле ол жаар көрүп, арык эди-
канына коштой кичинекей колычактары кыймык жоктон жатты.

Фалини чочып, джутты колынан ычкынып ийди.

Бала кыймык жогынан жатты.

Олүп калган!

Фалинининг көксинен кородогон ый-сыгыт угулды, онын
кыйгызына фабриканын стенелери силкине бергендий
болды.

Ол тырмактарыла жүзин тырмап, жүдуруктарыла төжине
жүдуруктап да чек башкалана берген үниле кыйгырып турды:

— Ой... Ой... Ой...

— Кудайымай, о кудайымай! Бу шилемир неге калак-
тайт? Оныла не болгон? — деп, Фалиниле коштой иштеп
турган үй кижиге кыйгастанды.

— Менин уулым!.. Менин уулым!.. — деп, Фалини кый-
гырып, чачын жулунып турды.

Үй улус оны айландыра туруп ийдилер.

— Не болгон? — деп, надсмотрщик үй кижининг кыйгызы
угулды.—Слер, шилемирлер, неге оптолыжа бердигер?! Жер-
леригер сайын таркагар!

Моторлор күүлейт, колбоштыраачы кайыштар тарсылда-
жат, болттор токулдажат да рычагтар чыкыражат, поездтин
вагонындагы чылап, бастыра пол селендейт.

БУРУЗЫН АЛЫНГАНЫ

Билбей жадым, бу мыны ончозын ол меге не керектү куу-
чынданган. Же качан орооннын национальный керектери-
нин калганчы жылдардын туркунындагы көдүрингизинин же-
димдери керегинде күндүлү Бишамбар Дайал Бахаргавтын
куучынын угуп божогон кийининде, Латиф мени айылы жаар
апарды.

Столдын үстүндө онын эмегени ого белетеп койгон ам-
танду аш-курсакты жаап салган салфетканы ол чек-чебер
алып турганын көрбө, мен энчикпей айттым:

— Мындый амтанду аш-курсакты жиирине кулилерге¹ көп катап келижет пе деп мен билерге турум, же кандый да аш-курсак болзо.

— Слер уйады жок кижини — деп, Латиф сезеле, столдын үстүндеги аш-курсагын менен карамдап, адвокат кижинин темиккени аайынча меге куучундай берди. Амыр-энчү берип турган бастыра праволорды бистер тузаланбазын деп слер тидинбезеер ине, ол ок ойдо слер бойыгар жоктуга жайым жадын-жүрүм берип жадыгар, же ол жадын-жүрүмди омор тuzаланбай жат. Бу бастыра жер-телекейде аайы-бажы жок неме болорына апарар ине. Закон, жаг, кудайга бүдери — ончозы эш-неме болбос. Жер-телекейде түнгей эмези жаантайын ла болуп турган: койлор оморды кабырып жүрзин деп керектейтен, кудай дезе улуска калаштый керек болгон. Ондый болгон, ондый болор ло ондый болуп жат.

— Айга болзо, мен немени жетире ондобос, билбес кижини, же менин бодогонымла жоктулардын кыйын-шыразы — бу менин де шырам болуп жат — деп, мен айттым.

Менин айткан сөстөримнин кийининде эби жок унчукпай отурдыс, онойдордо, бис экүлебис ажана бердибис.

Меню сүреен болгон: жүзүн-жүүр котлеттер, каарып салган лөлөшкөлөр лө французский ак аракы.

Мен сүреен мендештү ажанып отургам. Бойымды кандый бир эркекле мынды аш-курсак меге учурал болгон ло мен Европадаг келгенимнен бери французский ак аракыны амзабагам деп ганытырып ийбеске отурдым.

— Мен слерге кандый бир неме керегинде куучундаарга турум — деп, вилка ла бычакты туура салып, Латиф кенетийин айтты.

Мен бажымды өрө көдүрүп, оноор узак көрүп турганымнан онын жүзи кенетийин кызарып, ол көзин төмөн көрди.

— Же, куучындагар, — деп, мен айттым.

Мен бу мыны тыг бүдүмжизи жок айткам учун мен оны электебезим бе деп билип аларга турган чылап, Латиф бир минут ойго аланзып, онон ол кенетийин бойынын тарелказын туура тургузала, бу керекти эмди ле учына жетирерге тургандый, английский тилле жүрексиреп, куучундай берди.

— Мен слердин алдыгарга кандый бир керек учун жалынарга турум. Мынызы торт болор! Мынын чынын айдарын мен мынын алдында сеспей де жүргем. Чып ла чын! Мен канча жылдын туркунына муниципалитеттин² члени болгонымды слер билеригер. Бу обязанностьтор менин адвокат-

¹ *Кули* — Ыраактагы Күнчыгыштагы ороондордо кара иштерде иштеер ишчи.

² *Муниципалитет* — бир кезек ороондордо городской эмезе журт жерлерде алдынан бойы башкарап жер.

ский практикамла жабыда менде бош ой жок. Онын учун менде кудайга да бажыраар ой жок... Сен, мындый жакшы кижиге, меге учураганын чек учурал болды. Мен Делидеги бойымнын агама, слер бистин айылда болгоныгарла бистин тураны ырысту эдип жадыгар деп бичигем.

Мен билерим, слер мыны ончозын ондоороор. Мынызы үзеги менин буруум эмес...

Ол бир минут ойго унчукпай отурды. Мен чек ондобой отурдым. Бу бастыра калырууш неге керектү неме, ого үзеери Латиф мени көстөп куучындаганына мен эмеш кемзине бердим. «Бу неге эптежил турган болотон?» — деп, мен санандым. Мен бу жанынан бир канча эркектер эске алынып сананып отурганчам, бойынын санаазында не барын ончозын чыгара айдып берерге турган кижиге чилеп, ол тынаарсып, онон ары куучындады.

— Мен Хабиб-уд-Динаны өлтүргөн керек жанынан Лахор жаар барып жаткам. Онын катап жаргыга берген керегин эртен тура он эки часта Тхакур Дасом деп жаргычы көрөр учурлу болгон. Унаачы мени ойгозорго ундуп салган учун; мен эртен тура сегис часта баратан почто тартар пограничный поездке оройтып калала, Лахорго катап келер поездде жүк ле он бир часта келдим.

Бу тужунда, онын тамагына не де ажымыктап турган чылап тын жөдүлге ол тумчаланып, онон отургуштын бели ажыра энчейип, декоративный пальмалар ла өскө дө жажыл өзүмле кееркедип салган веранданын полына түкүрди. Бу куучын онын жөдүлине улам бир кезек ойго токтой бергенине онын жүзи чырышталып, онон тынастанып алала, ол тунгак үниле айтты:

Бу көрмөстин жөдүли жанынан врачла куучындажар керек... Же меге сүре ле бош жок... Чып ла чын! Э, чындап, Лахор кандый жаан станция болгонын слер билереер. Магхалпур военный городоктон лахорский вокзалга жетире поезд бир часка жуук барып жат. Арт учунда ол алдындагы ла чылап, үчинчи класстын пассажирлери — деревненин улузы кыймыражып турган он экинчи платформага жедип келди. Олор бойы бойын корзиналарла, түүнчектерле, таарларла түрткилеп, ичкеери жүк арайдан ла өткүлөп турды. Кезиктери, керек десе белдеринде орындар апаргылап жатты. Мен носильщикти кычырып, ол менин чемоданымды ла мени кандый бир чакпырт жок жерле, тууразында турган, баштапкы ла экинчи класстын билеттерин садып турган касса жаар өткүрзин деп сурадым. Ондө качан да болзо, тонгуны¹ жалдап алар арга бар.

¹ *Тонгу* — улус тартатан эки колесолу колабрачак, оны Индиядагы албаты тузаланып жат.

Күнчыгыш провинциядан келген, чырчыйыл калган жүстү, кирлү кичинекей кули меге баштапкы ла көргөнүмнен жарабады. Ол чек унчукпай ла тенек кичи болуп билдирерге албаданып турды, же онын бүдүжинен көргөндө, ол ондый ла тенек эмес. Мени оны ээчиде бассын деп ол колыла жагып көргүсти...

Бу тужунда, Латиф бажыла серпиле кули керегинде куучындаган куучынын оноң тың жылбиркедерге турган чылап, сол кабагын өрө көдүрелсе, оноң мени жылбиркедерге, бир эмеш унчукпай отурала, каткырынып, оноң ары куучындады:

— Көргөндө, ол билеттери жок пассажирлерге станциядагы контролёрлордон кыйыжып өдөрине болужып турган болгодый; ол мени сүреен бүдүмжилү баштапкы классный ресторанның кухнязы ажыра, он экинчи платформаның станциязынын начальнигинин болушчызынын кабинеди ажыра, темир жолдо бууга бастырып салган Лахор — Карачи экспресстин паровозы турган жол ажыра, жуучылдардың буфеди ажыра, оноң күр ажыра чике жолло бир номерлү платформага экелди. Ол жулик эмес болгон болзо, качан мен вагонго кирер адында биледимди контролёрго береримде, мен жаар кайкаганду көрбөс эди. Бу кули мени билет албай жүретен улустың бирүзи деп бодойло, онын учун ол служебный контора жаар базарда, мен бастыра улус өдөтөн жерле барадым деп оны кыйгырып ийдим. Ол, байла, кандый бир кичинекей жал учун вокзалдан билеттери жок пассажирлерди туйкайынан өткүрүп турарына темигип калган. Чып ла чын! Мында бир де алаңзу жок, же...

Мен ол жаар көрбөй отурганымды Латиф сезеле, онын куучыны мени чек жылбиркетпей турган болор деп коркыйла, куучындабай, токтой берди.

— Оноң ары? — деп, мен сурадым.

— Качан бис оромго чыгып келеристе, мен тонгуны кыйгырып ийдим, же ол унаачы шилемирдин бойы болды. Меге жаңыс ла жер керегин көрүп ийеле, ол мында ла турган бир биле беш кижини тартып апарарына жөпсинип ийди. Онойдордо, мениң кулим, менен бир де жөп жогынан ичкеери болуп, меге тонгузын жууктадып келди. Мен сүреен тың ачына бердим: мен билерим, бу мынызы төлөп туратан баага үзеери база төлөдип аларга жат. Темир жолдың кулилери. — мынызы шилемирлердин бойы! Ол мениң чемоданымды тонгузына салала, меге ырысту жол болзын деп, эмеже ого жүк кандый бир алкышту сөс тө айтпай, бойының колын түрген мен жаар сунуп айтты: «Хузур!»¹

¹ Хузур — бий.

— Жакшы! Эмеш саказың, мен кайдаар да качпай жадым ине! — деп, онын айтканына мен ачынып айттым.

— Учы-учында онын вокзалда бастыра кирип чыгар жерлерди билери эмес болгон болзо, ол меге кереги ле жок болор эди; бойымнын кичинек чемоданымды мен күчсинбей бойым да апарар эдим... Кичинек чемодан тың ла уур эмес болгон... Бу кижичек ле уйады жок учун мен оны көрөр күүним жок болгон. Слер канайып та айтсагар, бу улус ойинен өткүрө баштарың кангайткылап алган, оноң бойлорынын культуразы жогынаң улам, бойлорын сүреен балыр алып жүргүлейт.

Кулинин чырайы кунукчылду болгон. Онын таңкыдан улам саргарып калган тумчугынын алдындагы эрин сагалдарын брө чычайта толгоп салган, тың коктыйып калган жаактары ару жүлүп салган болды...

Кижичек ару жүлүнүп алган ла оноң бойынын иштеп алган акчазың аларга колын сунуп турган болзо, ол кижини шилемир кулугурлардын бойы деп сананарга жарабас ине деп, мен Латифтин куучынын токтодып айдарга санандым. Же мен оозымды ачып ла ийеримде, Латиф имдеп, мени токтодып, бойынын куучынын оноң ары түргөн куучундай берди:

— Мен брюканың оок акчалар жаткан карманына колымды сунала, ондо сегис аннаң бир тегелик ле бир аннаң төрт тегелик акча жоктоп алдым. Мен кулиге эки аян береле, оноң каткырынып, кокырлап айттым: «Мынын кийининде контрабандала — вокзалдаң билеттери жок пассажирлерди туйкайың чыгарарын токтот». Же шилемир кули дезе «Господин, чемоданыңды тарткан учун таксе зайынча меге төрт аян керек» — деп айтты.

— Төгүндөп жадың, кулугур! — деп, онын төгүнине ачуурканып кыйгырдым. Ол бойынын кылык-жаңыла мындый чугул баштаган ине. Мен сүреен мендеп турганымды ол билген, же ондо до жок мени тудуп турган. Мен бойымнын ачуурканганыма жүзүн-базын казыр эрмектер айтканымды бойыма алынып жадым, же мен бойымды күч жеткенче тудугам деп слерди бүдүмжилеп жадым. Мен ого канча ла кире жымжада айттым: «Сеге канча кире төлөп жатканымды ал, шуган баштаба». Же ол мени жеңимнен ала койды, мени жайналганду тудуп турган эмес, божотпоско тудуп турды. Ол куурмакчы шилемир деп мениң айтканым төгүн бе?

— Мен канчадаң берип турганымды алала, мынаң бар, оноң башка сең билеттери жок улусты вокзалдаң туйкайын өткүрүп турганыңды полицияга айдарым — деп, мен ого айттым.

— Господин! Господин! Мениң акчамды беригер — деп, ол колын төжине жаба тудуп алган такып, такып айдып турды. Айса мен ого килемјизи жок болгом, же качан ол «меге

келишип турган жалды беригер, оноң өскө меге не де керек жок» — деп айдарда, мен ого бүтпедим. Ого үзеери ол мында ла мени жамандады: «Пассажи́рлердин көп сабазы меге чайга берип жат, слер, байла, керик кижн болгодыйаар, же слер меге келишип турган жалды да берип ийзегер мен сүүнер эдим».

Ол, тегин ле ишчи мени керик деп айтканына мен сүреен ачындым. Же мен жаргыга оройтып тургам, оноң бойымнын чугулымды токтодорго будымды тонгунунг тепкижине тургузып алган турдым. Менде база эмеш ой бар болгон болзо, мен оны күчеркежи́п жадып ого база эмеш үзеери кожуп берер эдим, чертенип жадым, мен онын иштеп алган акчазын бербеске сананбадым.

Же ол менин тонымнын эдегинен тудунып алала, электеп айтты: «Господин, господин!» Бу шилемир кули кирлү колыла мени тутканы, меге тонгуга отурып алар чаптык эткени мени сүреен ачындырды... Билерееер бе, бу ойинен өткүре болгон — ол мени сүреен тыг силке тартып турганынаң улам, мен тонгунунг тепкижинен жыгылар эдим! Мен ачынганыма аайым таппай, кайра бурылала, оны будымла тееп ийгем. Ол кайра секиреле, оноң ыйлай берди.

Мен бойымнын эткен кылыгыма болушпай жадым. Чып ла чын! Же меге оноң башка база нени эдери артты?!

Бу мыныла онын куучыны божоп калган чылап, Латиф унчукпай отурды. Оноң мен жаар бурулу көрөлө, ол бойынн кылыгын ачык-жарык ла чынын куучындап бергенине мен ого килеерим деп, иженип тургандый болды.

Менин эш керекке албай көрүп отурган бүдүжимнен, мен оны санаамда айткылап отурганымды ол билип ийди. Ол үнин жабызадып, бойынн санаазын жеңилтип аларга, эмди араай куучындап отурды.

Бисти эбиреде улус жуулыжып келди, мен дезе полицейский жууктап келеткенин көрүп ийдим. Мен, муниципалитеттинг члени ле ады-чуузы чыккан адвокат, оромдогы согушка киришкенимнен бойымды эп-жоксынып турдым, ого үзеери, көп жуулган улусты мен сүүбейтем. Кажы ла жуулган улусты көргөмдө, бу мени ачындырып туратан — мынызы кижинин нервазына тийетен. Мен карманымнаң база эки анн чыгарала, ого таштап берерге, мыныла бу шуганды токтодып саларга санандым. Же, чынын айтса, мен бу акчаны мени тонгула тартып апарган кижиге берерге артыргызып алгам, оноң база бир эмеш акчаны чеберлеп аларга санангам, ненин учун дезе жадын-жүрүмнинг айалгазы аайынча болзо, мендий кижиге, айса да билен жааң болзо, сүреен жааң чыгым болуп жат. Меге рупийди ооктоор күүним жок болгон. Же бу өйдө коркушту неме болды.

«Латиф, не болды?!» — деп, кемнинг де ўнин уктым, мен кайа кӧрӧлӧ, Лохардагы Верховный жаргынын адвокатын, Гулшан Раени, менин туку качангы найымды кӧрдим.

«Господин, мен сахибтинг чемоданын экинчи платформадан чыгып барар жерге жетире апаргам, бу жал аайынча тӧрт анн болор, сахиб дезе меге эки ле анн тӧлӧп берген» — деп, мен эрмек айдарга жеткелегимде, кули тынбай да куучындап берди.

Уйалганыма, Гулшан Раенин алдына эби жок болгонына мен кирер жерим таппай турдым. Же менин канайдар да аргам жок болгон... Мен кулугурды бастыра кӱӱнимнен база бир катап согуп алар эдим. Меге ол жанынаг слерге куучындаарга оног кӱч болор эди: мен бу керикке киришкенимле тегин де эби жок керекке учурадым. Же мен жангыс ла Гулшанга мынайда айттым: «Бу кижичи куурмакчы кулугур». Же ондо не де болгон болзо, мен онойып чын айтканым деп, эмди де онойып сананып жадым. Ондо болгон улуска ончозына мен мынайда айттым: «Бу кижичи билеттери жок пассажирлерге вокзалдан туйкайын чыгып аларга болужып жат деп мен серенип турум, онын учун мен ого бир пайса да артык тӧлӧбӧзим».

«Же, бу ондо не болды! Ого база эки анн берзеер» — деп, Гулшан айтты.

Мында мен, Гулшаннын алдына бойымды канайда да аргадаар керек, оног башка Лохардагы адвокаттар ончозы бу керек керегинде билгилезе, менин бӱдӱмжим жоголор деп санандым. Карманымнанг акча бедиреп турган кижичи болуп турала, бир рупий чыгарып бердим. Мен сӱре ле ондый эмезим, чын айдадым! Же меге арт учында бӱтсегер! Мен керик эмес кижичи деп кажы ла кижичи слерге айдар, бистинг городтын жаан жамылуларынаг бир де кижичи мен чилеп вечерлер ле приѐмдор этпей жат. Эмди мен керегинде слер нени сананып турганыгарды билбей жадым, же бу тужунда мен чын эткем. Мен, байла, каргаттырар учурлу. Менле не болгонын бойым да билбей жадым.

Латифтин јӱзи кугара берди, ол сӱреен тын кемзинип отурган. Ол мендеп куучындаганынаг онын сӧстӧри бойы бойына чубалыжып турган деп билдирип турды.

«Менде эки анн бар, рупийди ооктобогор» — деп, Гулшан айтты.

Ол кулиге тегерик акчаларды чачып береле, айтты:

«Эмди, наји, бар, шуган чыгарба. Сахиб мендеп жат».

Меге баштап ла тарыйын Гулшан чылап эдер керек болгон, ол тужунда мындый шуган болбос эди. Же мен ачуурканганымнаг каныгып турганыма: «Мынаг кедери бар! Ме-

нинг көзимнен бар! Оног башка мен сени полицияга табыштырып берерим!» — деп, айдынып ийгем.

Гулшанга база жаргыга барар керек болгон, онойдордо, ол мениле кожо бир тангуга отурып алды. Качан бис једип келерибисте, мен бисти тартып экелген кижиге јалын төлөп берерге турарымда, је Гулшан сенде оок акча јок ине деп айдала, бойы төлөп берди.

Латиф эби јоксынып каткырынды. Оног ол бажын сүксейтип алып, кажы бирде мен јаар кылчас эдип көрүп салып, унчукпай отурды. Онын эриндери, меге кандый бир сурак берерге, менин шүүлтөмди, кезедүүмди угарга турган чылап, кыймыктаныжып турды. Ол менең нени сақып турганын мен сезинип тургам. Мен ол ок чылап, качан ол бойының куучыны тужунда бир кезикте бойын актап, анда да јок бир кезикте бойының бурузын алынып, ого јүк ле бир эмеш адылар болорым деп ол менең сақып отурган.

Је мен унчукпай отургам, ненин учун дезе меге куучындаарга сүрөөн эби јок болгон.

Бир канча өйдиг бажында ол бойы куучынды баштап, талгак кижининг үниндий үнле кыйгырды.

Мен онын кийининде жаргыда куучын айдып болбогом! Сөстөр менин тамагымда, бычак турган чылап туктурылып тургандый болды! Мен бойымның сөстөримди бир шүүлтеге колбоштырып болбой тургам! Мен бастыра бойым манзаарып калган болгом...

Эмдиге ле јетире мен ол кулини ундуп болбой јадым, ол кайдаг да чыгып келгендий, менин көзимнинг алдына көрүнип турат. Мен онын тижип калган көстөрин, онын јаан колдорын көрүп јадым, мен онын канайда комудап турганын угуп јадым... ол чек ле, јаан кара шоршын чылап, менин кулагыма күүлейт...

Бүгүн дезе, бу чүми јок кижии мени ээчип јүри деп канча ла катап билдирген. Ол бойының шилемирдий узун тырмактарыла мени кезедип јат! Мени кезедип јат! Мени кезедип јат. Бу кирлү, казыр неме мени кезедип јат!

ТОГУНЧИ-ЛАБХУ

Лабху менин деревнемнинг карыган анчызы, ол энеден чыккалы, төгүнчи кижии болгон. Онын учун оны бистин јерлерде эй артык куучынчы кижии деп, айдатандар. Ол оромдор јалмаар јоктуларга да келижип турган болзо, бастыралары оны тооп тургандар — ого керек дезе, деревненин јамылулары јуудып турган јерге де јүрерге јараар болгон. Качан энем јуундарга келген тушта, мени деревненин бал-

дарынын ортозында жүргенимди сезип ийгенде адылбайтан. Лабху арык, жабыс сынду, согонодый бүктелип турар ла аткан ок-жаадый түрген болгон. Деревненин ары жанындагы кайыр кырларда эликтин кийининен жүгүргенин ле помещик Дип Сингханын когыр беезиле кожо жүгүрип баратканын көрзө, онын эди-канында ла балтыр-эдинде сүреен көп ийде-күч бары билдирет. Качан бир кезек ойдин туркунына кандый бир английский чиновник, европейский кожоюм, эмезе кандый бир субедардын айылчызы оны жалдап алганда, бойынын иштерин таштап, ологго иштеп жүретен. Байла, ол капшуун ла күчтү болгонынан агчы болорго күүнзеген.

Лабхунын жүзи барынкый бүдүмдү болгон, качан ол поэмадан алган кандый бир баштапкы үлгерди кычырганда, эмезе база катап андап баратанын куучындаганда, онын үстүндеги эрини тыркырап туратан. Мен онын кычырган үлгерлерин ле куучындарын угуп, кичү бала тужунда Лабхунын бүдүмжилү нөкөри болуп жүргем.

Лабху мени койондор агыртарга ла гончи ийттерле андаарына, казыр андарды истежерине ле изү күндерде айылымда отурбайтаныма адам адылгадый болзо, онон аргаданарга төгүн куучындар табарга үредип туратан.

Мен онын сүреен кырака үренчиги учун, ол кандый бир немени бойы меге көргүзип, жартап туратан.

— Лабху, качан кырдын энчек жеринде отурзан, кандый бир кушты истеп болбозын ине — деп, мен ого айттым.

— Жакшы! Мен сеге көргүзип берерим. Унчукпай угуп тур — деп, Лабху айдатан.

Мен тымый беретем, кайда-кайда таштын түшкен табыжы угулат эмеш пе деп, бис экүлебис тындай беретенибис. Кандый бир табыш угулганда, Лабху табыш угулган жер жаар кайыр каскакты өрө айдары жок түрген чыгатан. Ол таштын билдирер-билдирбес тепкиштерине базып, анан-мынан тудунып, бир таштан база бир ташка калып, же учы-учында, жерлик койлорды чочыдып жер-башка тоскыратан. Онон куча истештен жажынып алдым деп жаткан куй-ташка жедетен.

Ондый учуралдарда мен ого мынайда айдатам: — Бу мынызы ондый болзын. Сен бу кучаны сүрүжип таптын, же качан сен садучыла андаарында кандый да көрмөс-куча көргөм деп айтканын — бу төгүн неме, мен ого бүтпей жадым.

— Кудайла чертенип жадым! — деп, Лабху мени бүдүмжилейтен. — Мынызы чын. Субедар менле кожо болгон, мындый коркушту немени ол база көргөн. Бу көзи куштын жымыртказындый, жааны слонго арай жетпес ан, ол бистин мулавидеги¹ мечетьтин² священниги Шах Динанын сагалы ош-

¹ *Мулави* — мусульманский жаңдардын профессору, учёный.

² *Мечеть* — мусульмандарда бажыратан тура.

кош узун сагалду, жаңыс ла кызыл эмес, эмеш көк-кара; кулактары онын сүреен жаан болгон, же онын кулактары слоннын кулактары чылап калбагдашпай, субедардын адынын кулактары чылап турган; тумчугу бистин сахибтин уйинин тумчугу ошкош, ээктери квадратный болгон, качан ол субедарга каткырарда, бис онын тиштерин көрүп ийгенибис, онын тиштери десе храмнын жанында жаткан таштар ошкош жаан болгон. Бу ан Деви Парбат кырдын бажында кенетийин табылган. Кандый бир куш адып алар деп бис субедарла экү кырга, он эки мун фут¹ кирезине көдүрилип келеристе, кенетийин онортынан, ээлү жерден күркүрөп түшкөн таштарды табышы, кейде бисти эбирип турган салкыннын күүлөжы ле сыгырыжы угулды; онон кулак тунгандый тегеринин күркүрегени кырды селегдедип ийди. Онон кырдын кабортозы тужунда жаан жарылган жер көрүнди. Бу тужунда бис онын тал ортозында ла кандый да жаан неме көрдис. Ыраагынан кандый да кара неме деп билдирип турды; бу, байла, жерлик куча болор деп ого өнбөлб жууктадыс.

Качан бу аайы-бажы жок неме куштын жымыртказындый көзин бис жаар көрүп, жүткүп, алды будыла жерди тееп ийеле, жарылган кайанын ортозы төөн кирип көрүнбей барарда, бис сүреен кайкадыс. Кыр силкине берди, субедар тыркырап турды, мен десе омок туруп ла каткырып турдым. Бойымнын көзимле куча укту көрмөс-кудайды көргөниме сүүнип, көзимнен жаш акканча каткырдым. Бот, уулым, бу ла күндөрдө кудайдын болужыла мен сеге оны көргүзип берерим деп, мен сени бүдүмжилеп жадым.

— Лабху, сен бу мыны тегин жерге калырап жадын — деп бойым бу фантазия куучынга бүдүп, бүдүмжизи жок айттым.

— Чып ла чын, шилемир, — деп, Лабху мени бүдүмжиледи. — Мынызын десе мен Ладакхта сахиб Джолли Джонло кожо андап жүрөрдө көргөнимле түндөп болбозын.

Онон ол, чын эмес, көк-төгүн, кандый да жаан жылаң керегинде фантастический куучынын куучундай берерде, мен ол тужунда ого чек бүтпедим.

— Сен, Лабху, чек тенексү — деп, мен айттым. Ого үзери сен төгүнчи. Мыны ончо улус айдат, мен де сеге бир де эмеш бүтпей жадым. Сенин куучындарынга бүдөргө болбос.

— Ондый болгой ло — деп, Лабху ачынган кеберлү бүдүжиле айтты. — Сен меге бүтпей турган болзон, онойдордо, менин куучындарымды угарга не келип жадын? Жүр мынан, мынын кийининде мен сени бир де немеге үретпезим де, андап барза, бойымла кожо албазым да.

¹ Фут — неменин узунун кемжири (30,5 см) кемжү.

— Же, кайдак! Мен десе сенге куучындажар да күүним жок — деп, мен кедер өчөжимде айттым.

Мен Лабхула кереш баштаганым ачынып, айылым жаар жүгүрдүм. Ол бойынын куучындарыла мени соододорго куучындап туратан ине.

Удабай Лабху субедарла экү андап бардылар. Андаш божогон кийининде ол деревнеге келбеди, менин учун десе субедардын жаан уулы, Кулдип Сингх жамызы офицер-лейтенант оны бойыла кожо алып, Гималайлар ажыра Непал жаар жорыктап баргылаган.

Менге Лабху жогына эрикчил болгон, же ондый да болзо, ол керегинде субедар ла өскө дө улус, кезик аразында, менин де адам оны коптоп куучындажып турганын мен жылбиркеп угатам. Олор бастыразы бай кастага кирип тургандар, же олордын бирүзи де мылтыктан чике адары жанынан Лабхуга жетпейтендер.

— Бу Лабху, нени эдер ол, жаан болзо кандый бир анычакты агаш аразындагы көличектин жанынан, учурал болуп каруулдап алала, өлтүрүп алардан башка — деп, субедар айдатан. — Көп жанын ол бойынын ок-тарылу жаман мылтыгынан жастыгып адат. Онон бир де туза жок, жаан болзо, улус үйдежип жүрөргө ле жараар кизи ине.

— Чын — деп, менин адам жөпсинип туратан. — Ол мактанчаак ла төгүнчи. Качан бис оныла кожо андаарыста, онын адарга турган аны койон болгон, ол онын жүк ле будына тийгизе аткан.

Мен Лабхунын жанарын айдары жок сакып, онын керегинде коптоп куучындап турган куучындарды ол бойы бүдүмжилезин деп айдарга тургам. Онда до жок мен бу копторго чала бүтпей тургам, же качан ол менен ондый белең жүрө бергенин санангамда, Лабхуга мен эмеш ачуурканып тургам. «Мен онон угарым, субедар ла менин адамнын айтканыла сен чындап та коомой анчы ба?» — деп, онон сураарга сананып тургам.

Же качан Лабху андаштан жанып келерде, ол сүрөөн тын аксап ла орынкай бүдүмдү болгон. Онын чүкчүркек ле жош бүдүжин көрөргө менге сүрөөн ачынылу болгон. Онын бу мындый бүдүжин көрөлө, оны жамандап коптогону мен ончозын ундуп салдым. Бу алдындагы, деревненин жуулган карыгандарына ла балдарга бойынын жылбулу куучындарын куучындап отуратан куучынчы кизи эмес болгон. Бу куучындабас, жылбиркебес, шүнгүрейип калган кизи болгон; ол кере ле түжүне жадып, улаарган кеберлу сүрө ле нени де куучынданып, жүк ле кезик аразында жаан агаш тайанып алала, аксагдап базып, энгирде оромго чыгатаң.

Мен ого жууктаарга да коркыйтам, ненин учун десе эмди онын көрүжү сүрө ле казыр кеберлү болгон. Лабхула не болуп жатканын деревненин улузы сеспей тургандар,—онын керегинде улустын куучындарын жаңыс катап уккан эмезим:

— Эмди качан бис онын басняларын укпай барарыста, бу күлүк десе оны бойына куучындайтан.

Же мен Лабхуга бүдүп тургам, ненин учун десе бистин оныла санаабыста бир түнөй немелер көп болгон, анчынын макталып турган историязы менин санаамда эн бийик турган.

Бир катап мен ого бардым. Лабху той балкаштан шыбап жазаган туразынын жанындагы, агаштын көлөткөзінде, сайалып брааткан орында жаткан.

— Сен, Лабху, жанып келдин бе? — деп, мен айттым.

— Эйе, уулым, — деп, ол айтты. Мен жанганымнан бери удай бердим. Мен сени бедирегем, же сен бу жуугында кайда да көрүнбөй турган. Сен билерин ине: өлтүрткен кижги бойынын да айылына једип болбос. Мени будым шыраладат, мен эмди алдындагы чылап кайда ла болзо барып болбой јадым.

— Сенин будыгла не болгон? — деп, бистин ачынышканысты ундуп, ол алдындагызы чылап ок меге јакшы күүндү болгонын сезип, мен онон сурадым. — Сен кырдан жыгылган ба?

— Јок — деп, ол јабыс үниле айтты. Онын кийининде десе узак унчукпай јатты.

— Је ондый да болзо, сениле не болгон? — деп, мен тақып сурадым.

— Билерин бе, уулым.., — деп, Лабху озо баштап араай ла күүн-күч јок баштады, же онын кийининде, онын јүзінде күлүмзирениш көрүнди, ол кабактарын бүдүмјилү өрө көдүрди. — Мен субедардын јаан уулы Кулдип Сингхле, онын нөкөрлөриле андаарга баргам. Бис Кулу јалаң ажыра Непал јаар барганыбыс. Бу јерлерде, же өскө дө јерлерде ологро андаарга качан да келишпеген эмтир. Мен оморды алдындагы билер, эмезе бу јердин анчылары куучындап туратан орык јолло апардым. Је бу Кулдип! Билбей јадым, ол армияда нени эткен, же адып ол чек билбес! Омордын нөкөрлөри! Бу курангы, көзи јетпес ак сахибтер! Мен оморго агашла уулап кандый бир анычакты көргүзип берерим, көргөндө, бу ла туру, ал—је эш неме болбойт, омордын мылтыгы атпай эмезе будынын алдында кандый бир чырбаал сына берзе, мен таап көргүзип берген анычак табышты угала јүре берет. Је канайдар, мен арбанып ијеримде, ијиндеримле сыгынып, керек десе, оморго ачинбазым да, ненин учун десе омор чек ле јаш балдар ошкош. Омор јүс патронды калас аткылап, бир де неме өлтүрип албадылар. Кандый бир анычак адып аларга болушсын деп, омор мени күнүн ле јайнап тургандар.

Озо баштап мен ологро кижн бойы аткан агнын эди ам-танду — деп, айдып тургам, онын кийининде ологро ачынып, болужып берейн деп санандым. Бир неделенин туркунына мен бойымнын мылтыгымнан он эки тигр, он беш пантер ле коп ак-кийик адып бердим.

Сегизинчи кунде бис аайы-бажы жок тынду кордис, онын кеп-буджи айу ошкош, бажы тундуктин ак-кийигинин бажынды, буттары жерлик текелердин буттарындый, куйругу десе жерлик буйволдын куйругынды болгон. Ол бастыра бойы жалтырап турган.

Кулдип Сингх ле ак сахибтер бу тындуны короло, суреен коркыдылар. Олор мыны жердин агыннын буджин кийген кормостин бойы, онын кей тыныжы туннин ару кейин корондоп салар ла жер устунде немени олтурип салар деп ологр будумжилеп турдылар. Олор оны капшайынан олтурип саларга санандылар. Же мен кенетийин эске алындым, бу Непалдагы оргонин принцессазы болбой кайтсын, оны кулгаазынду жеекен ондый фантастический будусту эдип жазап салган. Мен оны тируге тудуп, айылыма экелеле, бойыма жаражай эдил аларга санангам.

Мында Лабху онын жаражы керегинде куучындай берди, онон ол ого онын озогы буджин тарманын болужыла ойто жандырып берерине иженген.

— Мен ого, мен сени сууп жадым деп айдарымда, ол меге кемзингенду килумзиренип ийди — деп, ол онон ары куучындап турды. Же бу тужунда кандый да тенек — мен бодо-зом, бу субедардын уушы болгон — адып баштады. Адыштан ол суреен коркыйла, мантап барадала, онон куйундалып кейге кодурилип, Кайлаш Парбат кырдын карлу монкузи жаар уча берди. Мен канайтса да бойымнын суугенинди аргадап алар деп санандым, мен оны ээчиде токтой тушсин деп жайнап, бир кырдаг бир кырга калып бардым. Же бу шилемирлер, Кулдип Сингх ле ак сахибтер адышты токтотпой турдылар, ологр бойларынын адыжыла, бу принцессаны карулдап турган куулгазынду жеекенди ойгозып ийгендер. Бу жеекен мени олтурип саларга, мен жаар жаан монку кырды ийде салды. Же мен ого удур урдим. Менин изу тыныжымынан монку кыр миллион жара башка-башка жарылып, мыылдууш жалтыркай болчоктор болуп, тенери сайын жылдыстар болуп жайылыжа берди.

Онойдордо, куулгазын будыла жерге теберде, жер жарылып, менин алдымда, мени тируге жудуп ийгедий, коркушту оро ачыла берди. Же мен оны ажыра калып ийеримде, олбостордин жериндеги кырдын бажында болдым.

Бу ойдин туркунына куулгазын принцессаны кижн корбос куй-ташка сугуп салган, онойдордо, мен онын кийининен

сүрүжерин токтоттым, ненин учун десе бу жаражайдын кийининен өлүмнүн куйругу чөйбөктөлип жаткан. Мен жаан алтап калыбырымда, Гималай кырды ажып, айылыма келип түштим...

— Качан сен бу кырдын бу жанына келип түжеринде, бу-дынды сындырып алдың ба! — деп, мен ого эске алындырып бердим.

Лабху азыйдагы ла чылап, кабактарын өрө көдүрүп каткырынып, сурады:

— Мен бу история керегинде мынын алдында сеге куучындаган бедим?

МҮРКҮТТЕР ЛЕ КҮҮЛЕЛЕР

Парадиз Стриттин жуугында Либпул городто, Кингс Лэйн оромдогы 11 номерлү турада жаткан Миштар Гулям Мустафа — Гурдаспур райондо, Гурдаспур округта, Канован деревнеде, Кэнал департаменттеги жаткан крестьянинге, бойынын адазына, Ахмад Динге бичип жат.

Письмонын баштапкы строкаларында бойымнын кару энемге эн жакшы алкыжымды ла эзенимди ийип, онон кудайдын алкыжыла Либпульга эзен-амыр жеттим деп, жети-реге мендеп турум. Ненин учун мендеп бичип турганым десе слер менин тирү артып аргаданганым керегинде газеттерден, байла, угуп алып болбогон болорыгар. Английский газеттер адыш, бомбалар түшкен, миналу атакалар болгон тужунда тирү арткан эмезе өлгөн жүк ле ак талайчылардын аттарын бичип жат. Ол газеттерде слер туземный талайчылардын ла талайчы-индиецтин аттарын таппазыгар, же бистинг индийский газеттер бу жерлерде не болуп турганын, айса болзо, ончозын билбестер.

Кайран адам, энемди чеберле, мен өлүмнөн учук кырында бололо, онон жүк ле арайдан аргаданып алгам деп угала, ол тың санааркабазын, качан өлүмнүн ангели Азраил, бистинг үстүсте, тенериде, мүркүт чилеп кайып, бомба таштап ла учы-учында мен барып жаткан керепти чөнгүрүп ийген. Он эки ак ла жирме үч индийский талайчы суунын түбине артып каларда, мен десе, соок сууда төрт час болгон кийининде, мени кандый да кереп бойына алып алган.

Ак-жарыктын үстүнде не ле неме кудайла жайалган деп мулланын бүдүмжилеп турганын мен жаантайын электеп, энемди кудайга бүдүп жат деп кокырлап туратаным, сенин сагыжына кирет пе, ада. Мен эмди де онын бирүзине де бүтпей жадым, же мынайда айдайын деп турум: качан жүрүм өлүмле учурашканда коркушту болот.

Бу бастыразы мынайда болгон. Бир катап мен оромло

велосипедтү барып жаттым — кайкаба, бу темир атла жүрине мен бир ле часка үренип алгам, мында бир де күч неме жок. Кенетийин кандый да офицер, кийингенинен көргөндө, капитаннын экинчи болушчызы болгодый, мени порттын каалгазында токтодоло, ол керепте иштеерге жалданадын эмеш пе деп менен сурады.

Меге сырагай ла учурал болды, ненин учун десе мен төрт ай иш жок жүргем, аштазан жыду да суу амтанду деген айдышка келишип жат.

Мен английский керептерде канча кирези иштеп жүргенимди сахибке куучындап бергем, же айылымнан баргалы, бастыра бу төрт жылдын туркунына, эки жыл үч ай кирелү болор дедим.

Капитаннын экинчи болушчызы мынайда айтты:

— Јӧпсинер болзон, мен сени, Африка јаар барып жаткан керепке, палубный талайчы эдип алып алайын, — бир айына алты фунт ла жиир аш-курсак.

Мынын алдында ондый керептерде иштеерге меге качан да келишпеген болгон. Английский жаңдардын кылык-жаңы мындый, бистерди, индийский талайчыларды, жаңыс ла фрахтовый керептерге алгылап жат, онызы не десе, же бу байагы кош тартып турган поездтердий, жаңыс ла кош тартып турган керептерге алып жат.

Мен јӧптӧжү договорго кол салала, авансла бир эмеш акча алдым, онон үч төртинчи үлүзин слерге ийгем. Слер ол акчаны бойынын ойинде алала, бистин јер учун төлүни ажындыра төлӧп салганыгар деп иженип турум.

Меге бастыра јадын-јүрүм ырысту, јакшы билдирип турган. Мен айылыма сүүнчилү јанып келеле, бойымнын табынтыма сүүнип, мыны оңчозын, база мен чилеп ок, үч айга јуук иш жок отурган индийский талайчыларга куучындап бердим. Олор јүгүрип барала, база бу ок тенектерге јалданып алдылар. Бис мынайда сананганыс. Эмди јорыкка барарыс, жаңы ороондор көрӧрис, јер-телекейде не болуп јатканын биллип аларыс. Ада, кем бодогон, бистерге, күүлелерге, Мүркүттер чурап келерин, бистердин көп сабазыбыс талайдын түбинде эр-јаына артып каларын кем билген?

Је мында јуу бдүп јат, оны не сақып турганын бир де кижиле билбес: эмди ой ондый, талайдан јалкын чыгат, тегериде десе чыдырт болот. Мен тирү артып ла сеге бу керекти бастыразын куучындап берер аргалума сүүнер керек.

Ајса болзо, бастыра бу керектерде керептин капитаны бурулу. Эки күннин туркунына бис талайда болорыста, же капитанды керептин кечүзинде бир де катап көрбӧдис.

Стюард јакшы күүндү кижиле болгон, качан тал-табыш уксам коркыба деп ол меге айткан, ненин учун десе шкипер

(мынызы английский тилле капитан дегени) джентльмен де болзо, аракы ичерин сўўп те туратан, ол команданы, жёргөмөш чымылдарды чылап сўреен кату тудуп турган.

Бистинг кубрик, өскө керептерге көрө, эн артык болгон: матрацтарды саламнын ордына ватала тыктап салган, кажы ла кижиге эки одеяладан; курт-конус чек жок болгон, каа-жаа клаптар ла таракандар табылып туратан, же бис ого аярбайтаныбыс. Кижининг колынан карадап ажанатаны — мынызы, коозо кўйўп турган оттын алдында жылынганына тўнгей болотонун бис сўрекей якшы билгенис; бойыннын акту кўчингле иштеп алган калаш амтанду; талайчынын билгени жагыс ла иштеш ле уйку, же уйкуга көрө, иштеп тургандары көп болгон.

Качан бис портко келеле, бастыра нефтьти керептен тажып саларыста, цистернанын ичине көнөктөрлү ле жамачылу кирип, оны кургада арлаарга келишкен. Жыды сўреен жаман, ада, чек ле Рахматтын нефть агызар заводындагыдый, онон кижининг кўўни булгалып ла бажын сўреен айланат. Же мен, доктор Хошам Али оору улуска айдып туратан эп-сўмени эске алынып, бир канча болчок кара мырчты оозыма салып аларымда, бойымды якшы тудунып тургам.

Бу сўреен кўч иш болгон — цистерналарды арчыырга, онынг учун, качан бис ишти божодып саларыста, кўчибисти кожуп аларына биске бир чөбчөйдөн ром берген.

Биске табаратан жеткер келгелекте үзеги ле якшы болгон, ондый жеткер болбой өтпөс учурлу болгон.

Бис ойто кайра бурып барып жатканыс, толкулар табыштанып ла көбүктелип турган, талай десе кайнап, чайбалып турган. Сананбаган-сакыбаган жанынан биске кенетийин темир куш чурап келди. Мен кичү тушта, менин колымнан каарган калашты ушта согуп барган мўркүт чилеп, качан ол куш бис жаар келип жадарда, капитаннын ўчинчи болушчызы зенитный орудиени ого уулап, оны адарын баштады. Ол мўркүт тўжўрген немедег улустын эди жазылбас жүгүш балуларла балутайтан деп айдыжат. Темир куш бойынан тўжўрген неме бистен ыраак жок талайга тўжеле, бисти коронду ышла туй алып ийди.

Бир канча ой өткөн кийининде кейдеги желбискин ойто уча берерде, бис ончобыс алаатып та калган болзобус, бастырабыс жеңил тындыбыс. Капитан ла онынг ўч болушчызы чакпырттын ортозында палубада ары-бери жүгүрижип турдылар.

Бис ойто ондонголокто, база бир темир куш көрўнип келди, мынызын байагы баштапкы мўркүт ийген болгодый. Озо баштап мўркүт болуп кубулган кичинек ангел келип, бисти болотон жеткер керегинде жакарып баргандый болды,

эмди десе өлүмнүн ангелинүн бойы Азраил бисти талайдын түбинде чөнгүрерге келди.

Бу өлүмнүн ангели бистин керептин үстиле коркушту окурушпа өдүп, катап-катап айланышып, бомбаларды таштап, катап-катап келип, бисти окторло тоштый урдуруп турды. Жаан удабай танкер казан кеберлү боло берди, онын ичиндеги бастыра тынду неме көчөдүй каарылып тургандый болды.

Капитаннун болушчылары зенитный орудиеден озорло тартыжарга ченештилер. Же бир ууш мырчакла тегеринин жылдыстарын түжүрө адып алар арга жок ине? Жемирү эдетен ангел бойынын кара керегин эдип божоды: кереп эбиреде отко алдыртып, күйүп чыкты, бистин жүректери кадалып, сыстап турды.

Мен палубанын үстүндө, бистин шыркататкан боцманнын алдында тургам. Бойымнын узун чамчамнан бир тилим бос жырып алала, мен онын колын ла төжин тагып бердим. Чынын айтса, ада, бу жалтанбас кижин болгон! Онын оозынан бир де онту чыкпады, ол унчукпай жаткан, же жагыс ла көстөринин жагын токтодып болбогон, жаш онын көстөринде мелтирежип турды. Мен онон жаан шыркататтын ба деп сурадым. Ол жагыс ла бажын кунукчылду жайкайла, бир ай мынан озо кижин алгам, эмегеним эмди менин өлүмүмдү укса, сүрөөн кунугар деди.

Ада, английский талайчылардын жүректери, бистин жүректердүү ок, жагыс озор бойларынын эмегендерин ачык-жарык сүйүп жат. Ада, мени уядымды жылытып салган эме-зе христианский мүргүүлге көчкөн деп бододун, качан индиец агаштын төзинде шакпырап турганча, англичанин качан ок кушты тудуп алып турганы чын эмей.

Кереп араайынан чөнгүп турды, талайчылар борт ары жагына калып турдылар. Мен боцманды өрө көдүрөле, ыраак жок сууга түжүргөн шлюпкага коштой оны талайга мергедейле, бойым оны ээчиде калып ийдим. Же качан мен суудан төнгөйип чыгып келеримде, ол кайда да көрүнбөй турган. Эмди кажы ла кижин бойынын тыны учун ла бойына коштой турган кижинин тыны учун тартыжып турган.

Мен, эди-каным сооктон ло арыганымнан талымжырабаганча ла эжингем. Мен энем керегинде сананып тургам, сени мен ундуп салгам деп бодобо, ненин учун десе жеткер алдында мен жаантайын оны эске алынып. жадым. Мен толкулардын ийде-күчине беринип тартыжарын чек токтодып, чөнгөскө ло суунын үстүндө тудунуп турдым.

Онон — ырыстан жаан ырыс болды! Биске кереп жууктап келди. Ол бистин керептен жеткердин сигналын алган эмтир: ондүү сигналдарды бистин жалтанбас радист бойынын

калганчы жүрүмине жетире бастыра талайларга ийген эмтир.

Бастыра командадан жүк ле он жети кижини жуунадып аргадап аларга келишти. Көп айылдарда эмди эчу-көрон, ада! Жаңгыс ла ырысту учурал болгонынан мен тирү артып, эмди кафеде чай ичип, сеге письмо бичип ле жүрегим менин ырысла толып калган отурым.

Сен, ада, аллахтын жолы ла керектери жарты жок деп айдатаң, же көргөндө, кижинин жолы ла кижинин керектеринен жарты жок не бар! Качан бир кижини база бирүзин оромдо өлтүрүп салза, ол кижини өлтүрөөчи, оны жаргылап ла кыйнап жат. Же качан государство база бирүзине табарып турган болзо, олордын жаңдарын чын-чике жартап берер бир де кижини жок.

Бир уур бандиттер, тонокчылар ла кижини өлтүрөөчилер, өскө жерди блаап аларынан баштайла, амыр жадын-жүрүмде жуунун жалбыжын жаанадып салган ла эмди бастыра жер үсти жаан оттын жалбыжынды жалбышла жалбырап жат. Бу оттын ыжы бу жерди айландыра бүркеп салган. Бастыра жерлерде карануй, ондо сок жаңгыс жарык — мынызы кижинин иженип турган көзинин чогы.

Бис журтап турган телекей жүүлгексү! Бандиттер аказын аказына, адазын уулына тукуруп жат. Олор садынарын, кижини өлтүрерин ле төгүн-коп таркадарын там ла көптөдип, жүрүмди уурладып жат, ол кыйын-шырага, бистин биле алымдарга бастырып турган чылап, кижилик бастырып, күчи чыгып жат.

Бойынын отурган будагын кезерге күч, же ак та талайчылардын ортодо, бистин ороонго көп шыра экелгенине килеп, жөпсинип тургандары бар ла. Бис, карындаш-талайчылар, бойы бойыска колдоруыбысты берер учурлу, ол тушта чындык женип чыгар деп, олор айдыжат.

Бистин жөнү, ада, бистин бойыстан ла камаанду. Же бис бир болуп биригип, жөнү учун темирдий амадулу тартыжар учурлу, ненин учун десе жөнү манна чылап, теңериден түшпей жат, ол жалтанбас тартыжуда бүдүп жат.

Кем жок! Айсак болзо, качан бир бисте бистин албатынын жаңы тудулза, ол, мен бодозом, бастыра каландарды токтодып салар, ол тушта мен айылыма сүүнчилү жанып барарым, ненин учун десе крестьянский иш өскө иштерден ончозынан артык — оны ээчиде экинчизи, черүге барары — мынызы тойу-ток жүрбези, же торбычкалу тербезендеп жүргенче, онын ордына ак-жарыкка жүрбезе торт.

Энеме ле слерге база катап акту жүрегимнен эзенимди ийип турум, менин карындаштарымды ла сыйындарымды менин учун окшогор.

Эзен-амыр артып жадым, сенин уулуң Гулям Мустафа.

ЖАРБЫНЧАК КИЖИ

(Романнаг алган үзүк)

Бакха калганчы катап городто болгонынан бери бир ай өтти; общественный уборныйлар арлаар иш ого бош ой артыргыспай турган. Эмди ол бастыра жанынан кирип турган жүзүн-базын санаа-шүүлтеге бастырып калган сана-нып отурды.

Ол кыйрык-мыйрык оромло барып, жолдыг эки жанында брезентле жазаган көлөткөдө лө балкондордог чөйүлүп түшкөн көлөткөлөрдө турган ларектордын ортозыла басып баратты. Ол садарга салып койгон товарларды ла эбиреде кыймырап турган жүзүн-базын улусты аяктап көрүп баратты.

Базарга жууктап клееткенин, ол базардан жытанган жыттан сести. Мынызы канавадан жыдыган маала ажы ла күнге изип калган улустыг теринег жытанып турган жыт болгон.

Онон онын көстөринин алдында жүзүн-жүүр будуктар чокырланып турды. Яблоколоры кызарыжып, саргарыжып жаткан корзинкалардын ортозында, Пешавердег келген, кыс-кылтым өңдү килингенг көктөгөн, алтынла шааблап көктөгөн жилет кийген, көк торко чалма¹ оронып алган фрукталардын садучызы отурды. Эттин павильонында бүткүл койдын эди кызарып жатты, онын ээзи жаан агаш чуркада эт чаап турды, онын болушчызы дезе, учту чичке агажактарга эт тиштеди алган, мында ла чокту коско быжырып эмезе кара чой кааргышта каарып отурды. Коштой турган ларекто кубакай алтынзымак буудай жатты. Онон башка жүзүн-базын өңдү тюрбандар² ла үй улустыг кийими жаткылады. Тул үй улустыг кара кийиминег ала жаражайлардын ла жаш келиндердин кийетен жажыл, ногоон ло алтынзымак-сары жүзүн-базын жазалдар мында жаткан. Тыгылыжып турган улустыг ортозында боро күртүшке тонду крестьяндар ла колыштыра ак кийимдү бай кастанын улузы ла кара-күрен кийимдү афганецтер болды.

Минут өйдиг туркунына Бакха алаатып калган, оңдонуп болбой турды. Онон ол өлө-чоокыр кыймыражып турган албатыдан көзүн алып, ларектор жаар көрди. Жаш баланын жылбиркежиле ол жылбиркеп, кийим көктөбчинин машиназын кайкап көрүп турды.

«Киж кайкаар! Киж кайкаар!» — деп, ол мынын алдында көргөн таныш ла эмди жангы бүдүмдү немелер көргөнине каруузын берип тургандый кайкап турды.

Кенетийин ол керик ле короң тилдү садучы Ганеш Натх-

¹ Чалма — мусульман улустыг бажына ороп алатан узун түрбек бөс.

² Тюрбан — Күнчыгыштагы албатынын эр улус башка ороп кийер жука түрбек бөс.

ла бойы бойларының көрүжиле учураштылар. Ол качан да онын кулурлу, тростниковый сахарлу, сабалактарыла јаткан кызыл мырчту, горохту, буудайлу ларёгының алдында јерге отурып алала, бир чымчым тус эмезе бир тамчы сарју сурап отуратаны онын сагыжына кирди. Бакха тургуза ла көзин туура көрди: бу јуукта онын адазының ла Ганеш Натхтын ортодо кериш болгон, Бакханын адазы дезе, Ганеш Натхтын төрөөнинин сөөгин јуурда, онон төлүге бөс алган, бу төлү учун ол онон јаан процент сураган. Мындый немени эске алынарга күч! Бу санааларды Бакха туура таштап, сүүнчилү сагышка алдыртып, бөстү ларёкко базып келди. Онын ээзи элбек ак чамчалу ла дхоти¹ кийип алган течпек индиец, коленкор бөслө орогон кадарлу счетный бичикке нени де бичип отурды, садучызы дезе, јаман бөзин крестьяндарга эптеп садып ийерге, крестьянка үй кижинин алдына тактанын үстүпө, түрбекти ээчий түрбек, јенил баалу английский сыйса-ны јайа таштап, мактап турды.

Бакханын көзи булунда јаткан түктен эткен бөскө тийди. Бу мындый бөстөн сахибтер костюм көктөп јат. Деревнеден келген улустын алдында јаткан бөстөр оны јилбиркетпей турган: ол жагыс ла крестьяндардын чүми јок кийимине — чамча ла дхотиге келижер! Је түк бөс, сүреен јакшы, јымжак бөс! Онын баазы да јаан! Је ол ондый бөсти садып аларга сананбады да, мындый түктен эткен бөстөн көктөтөн куртканы качан бирде кийерим деп ол эске де албай турган, је ол анда да јок, бөсти бөлүктеп төлөп алза, баштапкы взносты төлөөргө акказы једер бе, јок по деп көрөргө колын карманына сукты. Карманында јүк ле сегис анн болды. Бакха английский тилге үредип турган уроктор учун чиновниктин уулына төлөөчи болгоны сагыжына кирди. Ол оромды кечире барала, тату немелер садып турган бенгалецтин ларёгына јууктап барды.

Семис, шүлбүр кийинип алган садучы мызылдууш чаазынга ороп салган конфеттер јаткан тактазының јанында турды. Конфеттерди көргөн Бакханын чилекейи шуурып акты.

«Менде сегис анн — деп, ол шүүнип турды. — Мен эмеш конфет садып алзам не болгой не? Мен бастыра акчамды конфетке үреп салгам деп адам билип ийзе коомой болор — деп, ол аланзып турды. Је, не болзо ол болзын, киж и ак-јарыкта бир катап јадып јат ине! Кем билер, айса болзо, эртен мен өлүп каларым! Онойдордо, о јүк бүгүн јип алайын».

Булунда тым туруп алган, јенил баалу конфеттер бедиреп, ол конфеттер јаар кылчайып, билдирбезинен көрүп тур-

¹ Дхоти — эр кижинин кийими, бүткүл түрбек бөсти јалмаштарына эбиреде оронып алгылайт.

ды. Кижини коркушту да јилбиркедер неме: јүзүн-јүүр сорту конфеттер, сахарга уймап салган цукаттар, леденцы ла пряниктер онын алдында јатты. Олордын ончозын ла сахарла сүртүп јазап салган, байла. баалу. Садучылар бхангилерди¹ ле өскө дө јоктуларды мекелеп јат, бай кижиде јукпас јокту улусла југужып, ологго не-неме садып турганына электеттирип јаткан учун олог конфеттерди турган баазына бийиктеде садып јадылар.

Бакханын көстөри джеллебиге² тийип токтоды. Ол онын баазы јенгил деп билген, оны алдында алып туратан. Ол, керек десе, онын баазын да билер: бир сир учун рупий төлөөр.

— Төрт аннга джеллеби — деп, бойынын толыгына чыгып, Бакха араай шымыранып айтты. Ол бакын төмөн энчейтип алган турды, ол тату неме садып алып турганын кем де көрүп јат деп ого эби јок ло ујатту болгон.

Бакха јенгил баалу конфет алып турганына садучы кайкап, ырсайып күлүмзиренди: бу джеллебилер коомой конфет эди, жагыс јокту ла неме оны ачаптанып төрт аннга алып јат. Је садучы кижиде садучы ла болгон. Ол бескени күүн-күч јок алып, онын бир айагажына бир канча болчок таштар ла тегерик чойдын гираларын таштап, база бир айагажына бир ууш джеллебилерди мергедеди. Ол бескени кандый түрген көдүрип ле бир канча секундтын туркунына онын айагаштарын тенгештирип, онон конфеттерди чаазыннаг эткен баштыгачакка түрген орогоны сүреен кайкамчылу болды. Бу мындыј түргендеш Бакханы куурмактап јат деп, ол билип те турган болзо, је мойножорго болбоды.

Садучынын мячик чилеп, мергедеген баштыгажын тудуп алала, энчейип, төрт тегелик акчаны онын будынын јанына салып койды, ол десе акчаларды јунарга белетеп алган суулу кувшинду турды. Бакха, онон кемзинип, је ырысту туура басты.

Бакха энчикпей баштыгаштаг бир конфетти алала, оозы јаар мегдештү сунды. Јылу ла тату патоканын амтаны сүреен болды. Ол колын база катап баштыгаш јаар сунды. Оозына толтыра конфеттү болзон онон јакшы неме јок, ол ло тушта джеллебилердин амтанын јакшы билерин. Конфет сорып ла ары-бери ајыктап, оромло базарга кандый јакшы-Индийский којойымдардын, адвокаттардын ла врачтардын аттарын ла олордын проффессияларын јаан букваларла бичиген рекламалар (јарлар), Бакхага үстүги этажтардан карап көрүп тургандый билдирди. Бу мындыј бичилген немелерди кычырар күүн тутты. Је ол бүгүн энгирде ле ангийский тилге үренерин баштаар деп сананала, бойын то-

¹ *Бханги* — Индияда сырангај ла јокту улус (ором жалмачылар).

² *Джеллеби* — јенгил баалу, патокангаг эткен конфет.

кунатты. Онон оны бир туранын көзнөгинен көрүнип турган кижинин сүри јилбиркетти. Ол бастыра немени ундуп, оны аҕыктап туруп калды.

— Бакха, јолдон туура тур! — деп, ол кенетийин кемнин де казыр кыйгызын укты. — Сен, чочко, бойыңнын јууктап келеткенинди улуска нениң учун ажындыра айтпай јадын! Сен мениң кийимме табарганыңды көрбөй туруң ба? Сен тыйрык бүдүмдү скорпионнын тосток көстү уулы, сен мени чек ле уйатка тўжўрдин! Эмди сениң учун мен јанала, бастыра кийимимди јунар керек. Качашкан неме чилеп, бүгүн эртен тура жаңы чамча ла дхоти кийип алгам!

Бакха алаатып калган тура тўшти. Бастыра бойы таларзырай берген, өзбги оның соой берди. Онон бастыра бойы јобожый бергендий болды. Казыр кыйгыларга ол темигип калган, је мынызы сақыбас јанынан болгон. Ачымчылу күлүмзирениш оның эриндерин тыртыйтты. Ол бажын өрө көдўрди, је көстөрин өрө көрөргө тидинбеди. Онон ол оның јанынча өдўп брааткан кижи јаар јажытту көрди, оның көстөри кандалып калган, ары-бери јалтырап, суртулдап турды.

— Јыду! Ийт! Сен бойыңнын јууктап келеткенин керегинде нениң учун ажындыра кыйгырбадын! — деп, өдўп бараткан кижи алгырып ийди. — Сен, таңма, меге табарар учуруң јок деп, билбей јадын ба!

Бакха оозын ачып алган, је бир де эрмек чыгара айдынып болбой турды. Ол јаманымды таштагар деп сураарга сананган. Оның колдоры дезе темиккени аайынча бойлары ла бажыраына белен болды, ол бажын бөкөйтип алган, јарты јок нени де айдып турды.

Је өдўп бараткан кижи оны укпай турган. Бакха коркыганына, бойынын алкыжын айдынып албай турган. Оның јалынбай унчукпай турганына өдўп брааткан кижи ачуурканып турды.

— Кирлү ийт! Чочконың балазы! Тенек көрмөс! — деп, ол кыйгырып турды. Сўреен тын ачынганына ол јазап эрмектенип болбой, — барар учурлу... кийимимди јунар керек... Керекке барып јаткам... эмди сениң учун оройтып јадым... — деп, сөстөрин аайы-бажы јок булгаштырып айдып турды.

Ак кийимдү кандый да кижи, кийингенинен көргөндө, индийский бай којойым болгодый, не болуп турганын билерге тура тўшти. Байагы кижи ачуурканганына, бойың арай ла тудунып, јылан чылап шымыранып турды:

— Бу кирлү ийт меге чурап келген. Ол бойынын келеткенин өдўп јаткан улуска ажындыра айдарын сананбаган да, шилемир!

Бакха колдорын јобош салыштырып алган турды, оның

тудуштыра жуурылып калган кабактарынан ла мандайла
рында чыгып келген тамчы теринен көргөндө, эш кереги жуу
неме учун жалынып турганы билдирет.

База бир канча кижилердин олардын жанына токтоп, бу шугу
неден улам болгонун билерге жибиркеп турдылар.

Индийский городтордын оромунда полицейларга каа-жа
да ла учураарын, полиция көп жаны садынчаак немеле
олорды жуликтерден ле тонокчылардан алып жат. «Балыкчы
балыкчыны ыраагынан көрүп ийер» — деген албатынын кел
сөзи бар, онын учун табыш чыгып турган жерге жибиркек
көп улус жуулды, олар ончозы ла байагы кижинин адаанын
алып, Бахадан эмеш ыраак тургулап алган, олардын
кажызы ла оны айткылап турдылар. Ол кире улуска курча
дып алган олардын ортозында турганына оной тыг ман
заарый берди. Баштапкы ла онын сананганы качар дегени
болгон. Бу турган чук улусты өдүп жүгүрер, бу кыйын шыра
дан качар керек. Же база ла көрзө, оны эбире өдүп болбос
коркушту стене туруп жаткан эмтир. Бу кураны садучыларды
ол бойындын ийиниле бир ле тидинзе, олар туш-башка ча
чылыжа берер ле, же бу улусты өдүп жадала, ол база бир кан
ча кижиге табарар. Онын кулагында байагы да айткылаш
жангыланып тургандый билдирип турды.

— Билбей жадым, амыр-энчү менин учун келип жат не! Бу
чочкolor күннен-күнге уйады жок болуп, кижиге жалынарын
ундугулайт — деп, кандый да кичинек карыганак айтты.
— Бу мынын бирүзи менин турама уборный арчып турганы,
бу күндерде, мен жалды бир рупийдин ордына эки рупийден
аларга турум деп угускан, ого үзеери мен оны күнүн ле
сайын азырап жадым.

— Бу жыдымар оромло чек ле лорд-сахиб чилеп базып ба
раткан! Чек ле генерал-губернатор ошкош! — деп, байагы
ла кижилер кыйгырып, оной ары айдып турды. Сананзагар, бу
кижилер кайкаар неме!

— Эйе, эйе — деп, эрмекке экинчи өлүмтирик киришти,
— неге бис барып жадыс!

— Бастыра ором бу кураны күчүктин оромы ошкош! —
деп, ол ло байагы кижилер айтты.

Оромдордо базып жүретен дуулактардын бирүзи жуук тур
ган улусты өдүп, олардын алдына туруп алала, кыйгырып
турды:

— Эй, күчүк, сен бисти жаантайын токтоп туратан,
эмди бойыга кандый эмтир!

— Угуп туругар ба, угуп туругар ба — деп, байагы кижилер
көкүл турды, ол акту жерге кичинек балдарды токтоп
топ жат! Бу чек ле уйады жок шилемир туру ине!

Бакха бастыра бу өйдин туркунына унчукпай турган, је бу уулчактын төгүннен онын акту жүреги кайнап чыкты.

— Бу мен сени качан сокком? — деп, ол уулчактаң ачынып сурады.

— Мынын төгүни слерге канайда жарап туру! — деп, Бакхала керишкен кижги кыйгырды.—Баланы сокконы ас учун, ол оны айткылап жат! Уйады жок мекечи!

— Жок, кару господин, жок. Мен бу уулчакты качан да сокпогом, мынызы төгүн! — деп, Бакха аргаданып турды. — Господин, мен слердин алдыгарда бурулу, мен слерге бойымның жууктап келеткенимди ажындыра айдарга ундуп койгом. Сурап турум, жаманымды таштагар, господин! Мындый учурал эмди качан да болбос. Мен чек ле ундуп салгам. Мен слерден жаманымды таштагар деп сурап турум, господин. Бу мындый керек эмди качан да болбос.

Је жуулган улус Бакханы эбиреде, кара кынҗы чылап, туй гуруп ийдилер. Бакханынҗайнап жалынып турганына бир де кижги килебей турган. Улус кыймык жогынан туруп ла Бакханы жүзүн-базын электегилеп, каткырыжып турдылар. Унчукпай тургандары кыйгырыжып тургандарды тындап, маказырап турдылар.

Кажы ла минут Бакхага жүсҗылдыктын ачу-короны ла шыразы деп билдирип турган. Ол жалынарга бастыра бойы белен турды. Јүреги онын токунаазы жок согулып, тизелери тырлажып, буттары чалыжып турды. Ол бойынын кылынган кылыгына јөпсинип турганын мында турган улуска билдирте көргүзерге чырмайып турды. Онын ла улустын ортодогы куру јер бу мыны ончозын көрөргө буудак эдип тургандый болды. Ол кыймыктабай турды, айландыра турган улус десе бир де күүн-кайрал јоктон оны айткылап турдылар.

— Ийт! Бу тағмалардын иштеер күүндери жок! Кере-түжүне иш жок баскылап жүрер! Олорды јер үстүнде жок эдер керек!

Бакханын ырызына болуп оромдо тонга көрүнди. Ээзи өлүмтирик адын чыбыктап турды, онызы таштарлу јолло калырап ла серпилеп бараткан абрачакты бар-жок күчиле тартып баратты. Бойы десе сыгырткыжы ба эмесе күзүнизи бе жок болордо, «Таркагар!» — деп кыйгырды. Чук турган улустын ортозына јортуп барбаска, ол адын бойынын өйинде токтодып ийди. Жуулган улус таркай туруп ийди, олордын кажызы ла јааны ба, јажы ба ол кижиге кем кижги адылып, кем кижги каткымчылу кеп сөстөрди ийип турдылар.

Байагы кериш баштаган, атту клееткен кижги оны туура турзын деп айдарын билип те турган болзо, кыймык жогынан жаңыс јерде турды. Бойынын бастыра жүрүминин туркунына баштапкы ла катап бойынын жаңын көргүсти. Јалмуурчы

уулчактын алдына бойынын төгүн ийде-күчин көргүсти. Кичине кижиден ол бойынын ла көзинче тургуза ла великан боло берди.

— Эй, лала джи,¹ чеберлен! — деп, унаачы кезем кыйгырып ийди.

Байагы кижиде көзин чугулду кылчас эдип көрөлө, токтой түшсин деп ого темдек эдип, колын өрө көдүрди.

— Сен мен жаар не көстөринди тазырайтып алган? — деп, унаачы кимиренип ле оноң ары жортойын ла дейле, аттын чылбырын кенетийин кайра тартты.

Ол, жолдо турган кижиде, Бакхага үкүстегенин укты:

— Сен меге табарган учун, меге эмди барып, бастыра кийимимди жунар керек. Ме, үлүүн ал, ийт, мынын кийининде чеберлегкей болорун!

Унаачы жаакка тажыган табыш укты. Бакханын бажындагы чалма жерге түшти, чаазын баштыгажы колынаң чачыла берди, конфеттери жер-сайын тоголоныжа берди.

Минут өйдүн туркунына Бакха ондоноп болбой турды. Оноң бастыра каны жүзине шаалып, бажырага белетенип алган колын бош салып ийди, көстөринин жажы мелтирежип ле жаактары төмөн тоголоныжа берди. Бакханын көстөри өштөштү суркуража берди, бу өйдө ол бастыра ийде-күчин бойына жунадып алды. Олорды көрөр күүни жок, чугулчы болгонуна улам, онын эди-каны жымыража берди. Бир секундтын туркунына ол бойынын жобожын жылытып салды, оны тажыган кижиде турган улустын ортозы жаар жылбырайып кире бербеген болзо, ол бойын бойы токтодынарын да ундуп салар эди.

— Берише оныла! Бойынын жолыла мынан ары баргай! Ого аяруун жетирбе — деп, унаачы Бакханы токунадып турды. — Чалмаңды оронуп ал.

Ол мусульманин болгон, же правоверный индустардын мусульмандары улуска табарарга база жарабас болгон, онын учун ол Бакханын чугулданганын билип, ого келип турган.

Бакха мендештү туура туруп, бойынын корзиназын ла жалмуурын жерге тургузып, чалмазын жүк арайдан ла бажына оронуп алды. Оноң көстөринин жажын алаканыла арчыйла, ол корзиназын колына алып, жүре берди.

— Үлүүнди жакшы алдың! Мынын кийининде бойынын келеринди улуска ажындыра айдып турарын, кулугур! — деп, коштой турган ларектын садучызы кыйгырды.

Ончо улус Бакханы ээчиде көрүп жат деп ого билдирип турды. Ол унчукпазынаң каныкканын ундуп, оноң ары түрген база берди.

¹ Лала джи — өбөгөн карыганак.

Бир канча ой өткөн соңында, ол араай базып ла билдир-бес жанынан кыйгырып баратты:

— Пош, пош, табарарга жарабас кижиге келип жат! Туура тур, туура тур, табарарга жарабас кижиге келип жат! Чеберлен, чеберлен, табарарга жарабас кижиге келип жат!

Же онын ичинде жакыттуу чукул кайнап турды. Качан ол, оны электегенин эске алынганда, өчүп брааткан одыннын жалтырап турган калганчы жалбыжы жалбырап турган чылап, онын өөркөгөнү там ла тынып турды. Чек ле булуттар ортодогы туман чылап, бу жаңы ла өткөн шуурган онын алдына катап-катап көрүнүп турды. Таркап жаткан улустун алдында турган байагы, онын жаагына тажыган кижинин кандалып калган көстөрлү, шапшыйып калган жаактарлуу ла кургап калган жука эриндерлү жүзи ого көрүнүп турды, ол база ла онын айткылажын, электеп турган улусту угуп ла улуска курчадып, чике ортозында турган, колдорун жалынарга белетеп алган турды.

— Ол менин учун соккон? — деп, байагы шуганды сананып, бойу куучынданып браатты. — Бу шуган неден улам болгон? Мен бу кижинин алдына не керек онойдо жалынгам? Мен оны жудуруктап та ийер аргалу болгом! Бүгүн эртен тура мен городко барарга тегин ле жерге түргөн мендегем! Мен келип жадым деп, улуска менин учун ажындыра жарлап кыйгырбадым не? Качан бойуннын праволорун керегинде ундуп салганда, мындай керектер болуп жатине. Менин керегинде күрлерди жалмаары болуп жат — күрлерди жалмап ла ошон оромло бийик кастанын улусу клеет эмеш пе деп, ажарынып турар керек болгон. Ол мени соккон! Ол — мени! Кайран менин конфеттерим! Мен оларды жип салган болзом торт болор эди. Же мен менин учун бир де сөс айдынып болбой тургам?! Жаманымды таштагар деп ошон сурайла, бойумнын жолымды алынып база берер керек болгон. Жаагыма тажыганы жүзимди изидип жат! Коркынчаак! Ол коркыганына, куйругун кызынып алган ийт чилеп, качкан! Байагы уулчак! Мекечи! Же меге ол качан-качан жолыгар! Мени улус айткылап турганын ол уккан. Бир де кижиге менин адааным албаган. Жаманы коркушту улус! Олордун билгени жаңыс ла кижини жамандаары, жамандаары, жамандаары болуп жат. Бисти менин учун жаантайын жамандап жадылар? Туку качан санитарный инспектор адамды айткылаган. Олор жаантайын бисти айткылап, жаман көрүп жат. Менин учун дезде бис бханги, менин учун дезде бис кирлү иш иштеп жадыбыс. Кирлү иш эдип тургандарды олардын көрөр күүни жок. Мен кирлү ишти сүүп жадым ба? Онын да учун мен бого келгем ине. Мен мына ары бастыра күндерди уборныйда

иштеер аргам жок. Мынын ла учун омор, бийик кастанын улузы, биске јукпай јат. Унаачы — јакшы кижы. Ол мени немелеринди алып, мынан јуре бер деп нокорлик јоптөгөнинең, менин косторимнең јаш келди. Је ол мусульманин. Олордын религиязы биске југарынан мойношпой јат. Мусульмандар да болзын, ак сахибтер де болзын, омор мыны уйатка бодобой јат. Мынайда јангы ла индустар ла окско до јокту кастанын улузы эди јат. Оморго мен бханги, бханги — табарарга јарабас кижы! Табарарга јарабас кижы! Табарарга јарабас кижы! Табарарга јарабас кижы! Табарарга јарабас кижы! Табарарга јарабас деген сөс меге келижип турган эмтир! Мен табарарга јарабас кижы!!!

КИЖИ-КИИИК СҮҮИЧИ

Тос Индиядагы Хануманпурдын јамызы раджа Раджешвар Рао, индийский билелердин көп сабазы чылап ок, бойынын мынан озогы таркаган угыла оморкол турган. Је байагы олордын угы куннең, айдан, уч јус одус миллион индусский кудайлардын бирүзинең, эмезе озогы каандарга ла ат-нерелү улустан табылган деп айдатан бистин аристократтарга јүзүндеш эмес болгон. Хануманпурдан келген раджа бир эмеш озогызын јандап, је эмдигизине келиштире бойынын угы кайдан јайалганын ончо улустарга јартаарга кичеенип турган.

Хануманпурда ол баштапкы кижы болгон ло округтын озогы обокозинең таркаган, мынызы — олордын угы кижикийиктин кудайы — Хануманнаң таркаганы болуп јат. Кудайдын үйин Ситтыны казыр каан Цейлона Раваной уурдап барарда, ого Рама болушкан.

Је раджа Раджешвар Рао бангалорский биригүде наукага үренип ле Дарвинниң ле Спенсердин үредүзине сүреен тын јайылып турган. Онын учун јажы јеткен соңында, бойынын угынын ширеезине отуларда (адазы олордо, уулчакка 7 јаш болгон, онон ары оны азыраган улус кичееп јаандаткандар), Раджешвар Рао угузу бичик јазаган, ол бастин историянын летописине, бистин ойдө ачкан кандый бир јангы табынтыларга кирер. Дарвинниң айтканыла болзо, бастыра улус кижикийиктен таркаган, онын угы кижикийиктин кудайы Хануманнаң таркаарда, јер үстүнде сыраңгай ла јеберен чактагы ла эволюция одор тушта јоголып калган үйени онын угы толтуруп турган.

Јиит раджа ширеезине отулар байрамда онын билези, туурартынан келген феодалдар ла башкараачы чиновниктер, Низамнын чыгартылу кижизи — Хануманпурдын озогы башкарузы ла княжествонын јаткан улузы турушкандар.

Олор бастыразы оны колчабыжула уткуп ла онын кажы ла айткан эрмегинин бажында, «Раджа Раджешвар Рао эзендик болзын!» — деп кыйгырыжып турдылар. Жуулган улуска раджа Дарвиннин теориязын куучындаарда, олор чек кайкажып турды. Качан ол, наука кижы бұдүштү кижы-кийикти агаштан јерге түжүртип ле кийини тамаштарына тургустыраар аргалу деп јартап јат деерде, улус онон тың кайкаштылар. Је сырангай ла кайкамјылузы калганчызында бұдүмјилеп айтканы болды! Кижы бұдүштү кижы-кийикти удабастан военный школдордо үредер, ондо олорды кийин тамаштарына туруп ла солдаттар бұдүрүп турган немени бұдүрер аргалу эдип үредерине једип алар арга бар деп айдып турды. Качан олор буттарыла базып тура берзе, олордын канјүрери бажы јаар шаалып ла нервный системазы не-немени ондоор аргалу боло берер. Ондый кижы-кийиктердин меззинин тыйрыктары көптөп, не-немени ондоп ло солдаттардын эмезе крестьяндардын сагышыла, орто кемине јетире, тендеже берер. Керек тушта кижы-кылыгына кирбес спайларды ла арендаторлорды солып та ийер аргалу.

Байрам тужунда мындый јетирүлер айтканына, мында отургандар колчабыжып турдылар. Је бойынын куучынынын учында раджа угузу этти, мында ла онын куучынынын аайы неге экелип јатканы јарталды. Кижы-кийиктер улусла түгей јадып, јакшы ажанып ла кижиден башкаландырып турганын өдүп, улуска түгей боло берзин деп, мен олорго бойымнын казнамнын кабортозын берип јадым деп, раджа Раджешвар Рао јарлады.

Је бу тужунда колчабыжулар да, кайкап кыйгырыжып турган үндер де јок болды. Мында жуулган крестьяндардын алдына коркушту јаан сурак тура берди: олорго јетирген арендний төлүнөң ле каландардан да олор чучурап тургандар. Олор бейин, јаан үредү алган, јангы господин ле бойын Джавахарлал Нерунын керектерин көндүктиреечи кижы деп бодоп турган кижы, олордын алдындагы јылдардын арендний төлүзин јоголтып, төлүлердин проценттерин јабызадып ла ээн јерге јаткан јерлерди керектеп турган улуска үлеп берер болор дежип иженип келгендер. Мынын ордына олор, казанын кабортозы кижы-кийиктердин бийлежине берилип јат деп уктылар.

Озо баштап крестьяндар, мынызы јиит раджанын кокырлап турганы деп бодогылап тургандар. Је, түбек болуп, айткан эрмектердин кийининде, керекти бұдүрери башталды. Раджа Раджешвар Раонын айткан сөзи бұдүрер керектерле кыйышнай јат. Ол кижы-кийиктерге агылаган амбарларга бир јылдын түжүминин кабортозын урзын деди.

Качан муссон (салкын) эмезе јерге согуп, эмезе ойто

кайра коркушту согуп тура берерде, крестьяндар ортодо ачана башталды, озо ло баштап, байагы ажын конфисковать эткендер торолоды.

Раджа Раджешвар Раонын бойынын угына аайы-бажы жок килемји эткен ле кижы бүүштү кижы-кийикти онон ары таркадар деген бойынын жагы теориязы крестьяндарга сүреен түбектү болды. Олордын ла көзинче жүстер кижы-кийик күмүштий ашты жигилеп ле олорды куштарга аайы-бажы жок чачкылап турарда, крестьяндардын эмегендери раджаны каргагылап ла бойлорынын ыйлажып турган балдарын көргүлөп, ачу кородогылап турдылар. Же крестьяндар озодон бери жалынарга темигип калган улус, ого үзеери олор бойлорынын господини чилеп ок, кижы-кийиктерди агару тындулар деп бодоп тургандар, ненин учун десе эрликтердин кааны Раванла жуулажар тушта, кижы-кийиктердин угы ого болушкан. Кезик улус ачанадан өлүп те турган болзо, бу мынын очкозына учугышпай турдылар.

Же кайкамжылу неме боло берди: кижы-кийиктер буттарыла базаачы боло бердилер. Ийиндери олордын түзелип, ээктери кичинектеп, керек десе, олорды ару-чек жакшы кеберлү жерде тудуп турганынан да эмес болзо, же жакшы аш-курсактан сагышту боло бердилер, мынын алдында улус олорды бойлорынын кыраларынан ла деревнелеринен сүрүп тургулайтан болгон болзо, эмди олордын жанына сыйа отуруп, бойлорынын баштарын колдорыла тудунып, кижы-кийик кебеделдү жерге тоголонгылап, кижы бүүдүмдерин жүргеери жылыткылап турдылар.

Мынызы јарт болгон, мындый шыралу өйдө кижы-кийиктер там ла јаранып кубулар, улус десе — жүргеери коомойтып, учында чек јоголып калар. Ненин учун десе кижы-кийиктер кижиден јаныс ла кийин буттарыла базарын үренип алган эмес, же раджа Раджешвар Раонын алкыжыла бастыра средство производство — үренге јараар аш кижы-кийиктердин мензинижине көчкөн.

Же бу тужунда кем эки будына турар, кем төрт тамандап турары чек јарталып ла эволюциянын ла деградациянын¹ бүүжин тўргендедип ийди.

Бир катап, качан крестьянин Тхакурдын уулы, Гопал деп атту јийт кижы, раджанын амбарынан бир ууш аш кабырып аларга јалмуурла јалмап турарда, казыр кижы-кийик онын он колын кан акканча тиштеп ийген.

Мынын кийининде Хануманпурдын јашөскүрими кижы-кийиктерге келип жүрери токтоп калды, олорды сүүри токтой берерде, олорды тооры да јоголо берген. Онойдордо, улус

¹ Деградация — жүргеери коомойтып, учында чек јоголып калатаны.

ла кижикийиктер ортодо, чын ла жуунун бойы башталды. Бу жууда олордын жуу-жепсели кирпичтер ле таштар болды, олоор оныла бойы бойына мергедеп турдылар.

Озо баштап жаандап келген үйе тууразында турган. Адалары уулдарына ачыныжып, олоор кижикийиктин кудайы Хануманнын угын ачуркандырып жат деп арбаныжып тургандар. Же, качан жашоокурим казыр кижикийикле согушкан тартыжуда канын тоокулеп турганын кооргулеп ийеле, адалары бойларынын уулдарыла биригип алала, кижикийиктерди амбарлардан сүрүп ийдилер. Кижикийиктер коштой турган кыраларга ла раджанын ооргози жаар кайраладылар.

Онын тоороондорине крестьяндардан сүреен жедишкен деп раджа угала, коркушту атыланып чыкты. Ол бойына Хари Дадын браминын алдырала, барабандарга согуп улусту жууула, казыр каанды Раванды жегерге Рамеге болушкан Хануман кудайдын агару кижикийиктерине колын кодорун кижик, кижик жууктаарга жарабас деп, жарлалар деп жарлазын деди.

Мындай кату жарды уккан жаанай берген крестьяндар коркыйла, тартыжуны токтодып салдылар, кижикийиктер катап ла амбарларды бийлей бердилер. Же жешип аларга бир катап ченешкени ле олоордын билелери торолоп жатканын сананганда, жеит крестьяндардын жеуректери ачурканып турды.

Олоор буюкүл кирпич стенени жемирин ле кижикийиктерди кирпичтерле чубадап турарда, учу-учында тындулардын кабортозы качып ла жуукта турган деревнеде жажындылар.

База катап башталган тартыжу керегинде угала, раджа Раджешвар Рао бойынын ооргозинин жалчыларына, агаш ла колмылтыктарла жепселген полицейскийлерге үйдештирткен жешип келди. Полицейскийдин колдорында агаштарды кооргон крестьяндар коркыйла, кача бердилер. Кижикийиктер катап ла амбарларды бийлеп алдылар. Карыган да, жеит те крестьяндар жеобжый бердилер.

Бир канча күндерге башкартуда амыр боло берди, же бу амырдан олумен соогы жайылат: карыгандар ла жаш балдар олуп турдылар. Онойдордо, крестьяндар сходкага жуулала, тенерсү раджага улус жоосырап ла олуп жаткан, онын тенерсип сананып тапкан керегин токтотсын деп сураарга делегация ийер деп шуужип алдылар. Же Раджешвар Рао жана баспай турды. Махатм Гандинин үредүзи аайынча улус ла кижикийиктер, агалар чылап, эпту-жопту ле нак жатсын деп жешип аларга жадым деп ол угусты, онон ол бастыра тужумнин кабортозын конфисковать этсин деп жакарып турум деди, мыныла ол жеер үстүнде кудайдын жанын тургузып ла ого улай науканы жагы теорияла толтырарга турган.

Делегаттар жеуре берген кийининде, раджа бойынын соо-

төриме јилбиркеерине өйинен өткүрө табын салып јадым деп сананарда, оның ујаады келди. Американецтер оноң жеңил баага кижикийиктер садышканына јөпсинейин бе деп сананала, Уэст Поинт Военный академияның үреткен солдаттарының бастыра кылык-јаңына үренип алзын деп кижикийиктерди канайда үредер керек деген суракту дипломатический документ тургузарга, чек шыйдынып алган болгон, же мында оның жаңыс ла английский тилди јетире билбези буудак этти.

Бир катап крестьянинниң уулы Тхакур Гопал, оның керегинде хануманпурда кижикийиктерле тартыжу башталган болгон, качан да школдо үренерде, бичиктен кычырган куучынды эске алынды. Ол куучынның шүүлтези мындай болгон: кижикийиктер бойларының шүүлтелериле коштой, улустың эткен кылыктарына бир де сананыжу јогынаң өткөнижип јат. Бойларының нөкөрлөриле јөптөжөлө, Гопал бу шүүлте аайынча кылынып көрөр деп сананды.

Јииттер парихмахердин уулын адазының сумказынан бир канча бритва уурдап алзын деп сүмеледилер. Олор бир бритваны, алмардын јанында јүрген кижикийикке таштап береле, бирүзин Гопал бойы алала, кижикийикке одоштой туруп алып, јүлүнип (кырынып) турган кижикийик болуп көргүзип турды. Ол бир канча катап јаагын төмөн јыжа тартып, оноң мойнынын кечире кезе тартып көргүсти. Оның кийининде ол бритваны бойының нөкөрине берип, онойдо ок кылын деди.

Кижикийиктин бирүзи, опалдын кылынганына јилбиркеди. Ол оның көргүскен кылыгын ончозын онойдо эделе, јыгылып өлө берди. Экинчи кижикийик бойының нөкөриниң кылыктарын кылынып, бритвала мойнынын база јыжа тарта-ла, база јерге јыгылып өлди. Олорды ээчиде өскөлөри кылындылар. Јиит крестьяндар бирүзи бирүзин ээчиде јажытту өлтүриш эдип турдылар, кижикийиктер десе олорго өткөнижип турдылар. Удаган јок јиит раджаның төрөөндөриниң көп сабазы јерде кыймык јогынаң јаттылар.

Олордын балдарының кылынган кылыгынаң өлгөн кижикийиктерден коркынчаак хануманпурский адалар бу уунга ла алмарларды арутагылап, мактаныжып, мыныла олор жеңү алып чыккан чылап, ары-бери телчип турдылар.

Кижикийиктердин арткандары раджаның өргөзине тескеерлейле, ашту алмарларды ойто берпилезин деп, бойларына ачана јарладылар. Же шулмус јииттерден коркыган раджа Раджешвар Рао олорго болужар аргазы јок болгон.

Онойдордо, оның оору меези мынайда сананып алды: кижикийиктерди научный шинжү өткүрерине садып алзын деп ол Америкага телеграмма ийер — мыныла ол бир канча дол-

лар иштеп алар, бу ого сүреен керектү болор, нениг учун десе крестьяндар эмди оны өргөзинег сүрүп ийер.

Ол сагыбаган жанынан онын сурагына американецтер жөпсинип ийдилер. Ого үзеери Виргинский университеттин физиологторынын бирүзи, раджа Раджешвардын кижикийик кийин буттарыла базар аргалу деген теориязы, онын кижикийик бүүдүмдү кижикийикти жалчы эдип тузаланарга жараар деген научный шүүлтелериле келижип жат деп айтты. Удаган жок мынын кийининде иит раджа стипендия алала, бойынын научный шинжүзин оног ары көндүктирип, жаңы шинжүлөр табарга Жаңы Жарык жаар жүре берди.

БАШМАКТАР

Ол полго отуруп алган не-немезин кабыштырып тагып эртен турагы туман өткүрө чалыган күннинг жаркынду чогы жаар көрүп отурды, онын колдоры десе, анчынын жууктап клееткенин сескен куш чылап тыркырап, тумчугынын бажында тердинг тамчылары билдирип келди.

Оромнын бурылчыгынан, ол канча ла кирези тындаарда, эмди тургуза не де угулбай турарда, төлүге акча алган улус келгелекте, ол көрүнбес жанынан жүре берерге иженип, мендеп турды. Же простыньга бойынын не-немезин өйинег өткүрө көп салып алганынан улам, простыньнын учтарын буулаштырып болбой турды. Табыш жок алаа карануйда ого кандый да жарты жок күркүрөш угулып турды: бу ыраакта эдип турган күкүрттин табыжы эмеш пе? Булуттар күннинг чогына канайда жалтыражып ла жылыжып турганын көрүп турды. Онын алдында учы-түби жок терең оро көрүнип туру деп, ого билдирип турды: өлүм оозың ачып, мени јудуп ийерге турган эмеш пе? Жаңыскаан чек жаңыскаан.

Онын көрүнбей барган јердинг ле туманду јаланнын ортозында тенгистий ару-корон јадып жат; јер ле талай, кара ла балкаш борозымак неме болуп учы-кыйузы көрүнбес ээн јер-ле биригип турды.

— Кайда сен, мениг изгнаннигим!¹

Ол туура тургузып койгон башмактар жаар көрди. Олорды түүнчегине кожо салып аларга өйинег өткүрө јаан болгон, онын владыказынын башмактары. Олор оны Джай Сингхле бириктирип турган.

Бисти бойы бойысла кезикте чичке учук бириктирип жат!

Таныш кожон, эмесе бу эжер башмактар эрикчил сагышты

¹ Изгнанник — кандый бир кижиге албанла кайдаар да сүрдүрткен кижик.

кезик аразында ойгозып јат. Агаш ла таш дезе, ыраакта нени де көрбөй турган улуска керек.

Гобинди качан Джай Сингх керепке отуарда, ундуп салган онын артиллерийский башмактарын таап алган болгон. Ол оморды колбоштыра буулайла, түүнчегинин үстүне эки јанынан каландада салып алды. Онон ол айландыра тым ба, качып барар аргазы бар ба деп көрөргө өрө турды.

Чек үркүнчеек эликтий, ол чеденди кечире јүгүреле оны јер-телекейле бөлүп турган, джутовый јыртык көжөгөнин јанына токтой түшти. Күкүрттин күркүрежи тыңыда јангыланат, эбиреде араай јайылып турганы: мынызы аайы-бажы јок согуп турган јүрегинин јыңкылдажы кулагында јангыланып турган. Тумчаланып ол оозыла кейди тынып турды. Ол јаңы алышкан јиит тужунда, өбөгөннин айылында јаткан баштапкы айларда, качан кайын энезине билдирбезинег, өбөгөни келип јатканынын базыттары угулат эмеш пе деп эжик јаар баратанын эске алынды. Уй кижии бойынын санаа-шүүлтезин ачык-јарык айдарга јарабас јангы бузарга болбойтон. Је онын јүрегинде Джай Сингха бойынын санаа-шүүлтезин айдып берерге алып јүргөн јажытту санаазы бар болгон. Джай Сингх энезинин кату көрүжинег база манзаарыйтан болгон, је кезик аразында түште, качан энези амыраарга јада бергенде, ол туйкайын үйи јаар баратан. Каткырынып, бир де сөс айтпай, ол оны кучактап ла веранданын полына араай түжүрип ийетен... Качан карыганак өлүп каларда, ол дезе кайда да ыраак, јууда болгон, омор экүге онойдо ло кожо болорго качан да келишпеген. Ол үйин Амритсардан качан да экелип берген розалардын аромат јыдындый сүүшле сүүйтен. Је онын эди-канын ол јаланнын өргиндий өртөп туратан, билдирер-билдирбес тыныштый сүүшле үйи өбөгөни сүүйтен, је бу сүүш онын тыныжын бууп турды. Качан амыраар өйи божоп браадарда, ол уйиле айрылыжып болбой турды. Онын јүрегинде билдирбес шыркалар артып калды.

— Эмди кайда сен, о менин јошкыным:

Онын бажы тенигенче ле кожоғнын үйи ого јангыланып турды. Анда да јок ол джутовый көжөгөнин учын туура ача тартып, тышкаары көрди. Бир де кижии јок... ах, јок...

Ол көжөгөнин кийин јанына бажын мендештү јажырды. Ыраак јок бойынын туразынын бозогозында чек ле түрменин каруулчыгы ошкош үй кижии, Пхупхн эмеген — тере эдеечи-лердин кастазынан — аяагаштан чай ичип отурды. Пхупхинин јаандада көрүп турган кара көстөринин ајыкчыл көрүжии Гобиндини јаантайын коркыдып туратан. Бу карыганак, онын кижии күүни јок кайын энезинин бүдүмјилү најызы болгон деп ол билетен. Кайын энези өлөр алдында бойынын кату-казыр кылык-санааларын Пхупхинин кулагына шымыранып

жакып салган деп, ого жаантайын билдирип туратан. Сени эр улустын балыр кылыгынан «корулаар» керек деп, Пхупхи жаантайын ла Гобиндиге айдып туратан. Карыганактын арык, чырышту, оромнын бурылчыгы жаар чирмейте бурылып алганы, онын ары-бери ажарынып отурганын керелейт.

Гобинди кайра тескеерлеп, бажын туура тудуп тындады: Эмегеннин кажаганында пөтүк жаңыландыра эдерде, Пхупхи арбанып кимиренди.

Гобиндинин деревнедеги энези жаар качарга турган планы бузулып туру деп, ол кенетийин жарт билди. Ондо до жок ол кайра келип, верандадагы бойынын түүнчегин алды... Же мында ол оромнын бурылчыгында алтамдардын табыжын угуп ийди. Онын туразы жаар улус келеткен, керек божогонын ол билди. Башмактары түүнчектен жылбырап, полго келип түшти. Качан ол оны өрө аларга энчейерде, ростовщик Милап Чанд эжикти токулдадып, кыйгырып турды:

— Эй, Джай Сингхтын үйи! Кирерге жараар ба?

Гобинди болчойто полго отуруп алала, шальла мендештү жүзин бөктөйлө, айтты:

— Киригер, киригер, сетх джи!

— Бис артык табыш, эрмек-куучын ла коп болбозын деп ле эм тургуза улус жокто, бу керекти божодып саларга турганыс! — деп, Милап Чанд бойынын кемзинип турганын жажырып; эрмектенип баштады. Ол бастыра бойы терлеп, көстөри онын уйалганду көрүп, же ол ортозында, айыл ичинде не-немени аяктап көрүп турды.

— Мен бу тураны садып аларга турган господинди экелдим. Доктор Сайн Дас...

Гобинди бойынын түүнчегинин үстүндө, бир де эрмек айтпай отурды.

— Киригер, киригер, доктор сахиб! — деп, Милап Чанд кычырды.

Гобинди шалынын учын бир эмеш ачып, кичинек көстү, жаан сөөктү кара кижини көрүп ийди — чек ле слоннын бойы, английский костюмду ла базыды сан-башка, колдорын мыкынына салып алала, ары-бери базып турды.

Олорды ээчиде, корчойып калган Пхупхи эмеген кирип келди, эжикте десе качан ок жаан табышту балдар тыгылыжып турдылар.

— Доктор сахиб туранын кийин жанындагы чеденин алып ийзе, ол тушта тура базар жаар ачык турар — деп, Милап Чанд айдып турды.— Мен бодозом, слерге ол тужунаг эжик чыгарып алар керек. Ол жанынаг слер нацист эр улусты алдырарыгар, үй улус десе оромнын бурылчыгы жанынаг туйка өдүшле киргилеер. Бу тура слердин керегигерге ончозынаг артык келижип жат, бого үзеери, коштой тура удабас база бо-

лор... — Ол жөдүлдөп, бажыла кекип, оноң ары айдып турды: слер бойыгардын ченемелигерди элбедип аларыгар...

— Н-да! — деп, слон-доктор бажыла жайкады. — Тура арай кичинек, соңооры оны өскөртө тургузарга келижер!

— Же баштапкы өйгө бу да жараар, чын ба? — деп Милап Чанд садуны көндүктирерге, мендештү сурады.

— Же эмди тургуза, байла, тураның ичинде не барыла жөпсинерге келижер — деп, доктор жөпсинди.

— Мында бистинг больница болор! — деп, Пхупхи кыйгырып ийди. — Ох, мениң белим коркушту сыстайт! Айса болзо, доктор сахиб мениң белимди жылуулап эмдеер?

— Же, же, карыганак! — деп, Милап Чанд оноң чакпыланып, айдып турды.

— Орын горшоктор, кастрюлялар, мен бодозом, мынызы тура садузына киришпей турган болбой?

— Бу жанынан мен шүүнбедим, бис ол жанынан эмеш соңооры жөптөжөрис! — деп, Милап Чанд айтты. — Эмди мениң жалаңдагы колодецтен барып соок суула урунар күүним тутат.

— Чып-чын, бойыңнын жаман керектеринги чыгара јунуп алар керек — деп, карыганак айда салды. — Өскө кижининг жөбжөзин мензинерге сенде уят бар ба, бу жөбжөни Гобинди тербезендеп јүрүп тапкан ине!

— Пхупхи ман! — деп, Гобинди көстинг јажы өткүре айтты.

— Ой, былар! Кимиренижерин токтодыгар! — деп, Милап Чанд алгырды. — Слерди јон ортозына садып электебей, мен доктор сахибти эртен тура эртелеп экелгем, ого бери келерге эби јок то болзо, же слер...

— Олорло беришпе! — деп, доктор Сайн Дас айтты. Ростовщик ле карыганактын керешкенине ого кере болор күүни јок болгон.

Је! Баралыктар, доктор сахиб!

Бу ла өйдө Милап Чанд Гобиндининг јанында јаткан немелү түүнчекти ле башмактарды көрүп ийеле, тургуза ла ого чурап барып, кыйгырып турды:

— Уурчы! Шилемирдин кызы! Сен мында нени уурдап алган! Түүнчегин чеч! Башмактарын бери бер — олор мениң уулыма Гулзари Лалуга жараар!

Ростовщиктин бу айткан сөстөринен Гобиндининг јүреги чек калажырай берди. Ол бойының шалининг алдында, аттырткан кушкаш чылап селендеп, көстөрининг јажына тумаланып, бойы түүнчегин колдорыла кучактай кабыра тутты.

— Чеч, эдү!

— Ого ондый казыр болбогор! — деп, карыган Пхупхи јиит келиннинг адаанын алды. — Ол бу башмактарды мениң

уулыма Джай Сингтин адынан сыйлап берерге турган. Кандый да болзо, уулчактар наҗылар болгон ине!

— Түүнчегин чечип, сен нени апарарга сананган, көргүс! — деп, доктор Сайн Дас айтты. — Карыганак, ол түүнчегин чечип ийзин деп, слер ого айтсагар!

— Кызым, түүнчегин чечип бер, бу эдүлер ондо не барын көргүлезин. Сенин јөөжөндү блаап аларга јай бербезим, анчадала, бу башмактарды чек бербезим. Сен оморды менин уулыма сыйлап берерге сананбай кайтың!

Је качан карыганак ого јууктап келерде, Гобинди коркыганына чочый берди. Ол түүнчегин божодоло, бар јок күчиле башмактарды кабыра тутты.

— Түүнчегин чеч! — деп, Милап Чанд јакарды.

Карыганак Пхупхи түүнчекти чече берди, ростовщик ле доктор дезе, ондо не барын көрбөргө, јууктада базып келдилер.

— Башмактарды меге бер, омор Гулзариге келижер—деп. Гобиндини ийде салып, эжер башмактарды јаба тудуп, ростовщик айтты.

Гобиндинин бастыра јүрүми бу башмактарда ла тудулып јат деп ол сананып турды. Ол башмактарды айрып аларга кезикте тыңзынып, кезикте чек тырлажып турды.

— Керектү неме мында јок, үзеи ле бор-ботко немелер—деп, доктор Сайн Дас түүнчектеги немелерди шиндеп көрөлө, айтты. — Сок јангыс баалу неме — бу башмактар. Мен деревнелер сайын јүрзем, омор меге сүреен керектү болор.

— Гулзари... — деп, Милап Чанд баштап турала, токтой берди.

— Кудайдан коркызагар! Ол бу башмактарды менин уулыма сыйлап салган ине! — деп, Гобиндинин колындагы башмактарды блаап аларга албаданып, карыганак кыйгырып турды.

Гобинди бастыра бойы тыңзынып, бир кезек өйгө тартыжып чырмайып турды. Шал онын бажынан јылбырап түжеле, ыйлап турган јүзин ачып ийди. Карыганак Пхупхи оны бойынын тырмактарыла тырмап турды, Сетх Милап Чанд эки колыла ийде салып турды, доктор дезе оны ийтке бодоп теберге умзанып турды.

— Је слердийиле болзо, мен саду учун магарыч та иштеп албагам ба? — деп, ростовщик учы-учында Гобиндинин колынан башмактарды ушта тартып айтты.

Јийт келин кенетийин тентерилеле, полго көңкөрө јытылып, калак-ыйды ажыра кыйгырып турды:

— О, мен јүүлерим! О, мен јүүлерим!

Балдар коркыганына јер-башка таркап јүгүриштилер.

БАЖАЛЫКТАР

Банан агаш	3
Жаман кылыкка көкүдөөчи	7
Парикмахерлердин профсоюзун	13
Кабай кожон	22
Бурузын алынгануу	25
Төгүнчи-Лабху	32
Мүркүттөр ле Күүлелер	38
Ларбынчак кижини	43
Кижини-кийик сүүйүчү	51
Башмактар	56

Мулк Радж АНАНД
БАНАНОВОЕ ДЕРЕВО
На алтайском языке

Редактор Л. В. Кокышев.
Художник А. М. Кузнецов.
Технический редактор М. И. Тештееков.
Корректоры Ф. Ф. Нёкёрова и М. С. Тошпоева.

Сдано в набор 1/VIII 1959 г. Подписано в печать 10/X 1959 г.
Формат 60×91 1/16. Печ. л. 3,87. Уч.-изд. л. 3,73.
Тираж 2000 экз. Заказ № 385. Цена 95 коп.

Горно-Алтайское книжное издательство.
Типография № 15, г. Горно-Алтайск,
проспект им. Сталина, 29.

Туулу Алтайдын бичиктер
чыгарар издательствозы алтай
тилле художественный
литературадан мындый бичиктер
кепке базып чыгарды

- А. А. ФАДЕЕВ. **Жиит гвардия.** 38 п. л., баазы
14 салк. 15 акча. Тиражы 3000 экз.
- А. П. ЧЕХОВ. **Вишнялу сад (пьеса).** 3,2 п. л.,
баазы 1 салк. 40 акча. Тиражы
2000 экз.
- Н. В. ГОГОЛЬ. **Повестьер.** 5,5 п. л., баазы
2 салк. 20 акча. Тиражы 2000 экз.
- Ч. А. ЧУНИЖЕКОВ. **Бичигениниг талдамазы.**
13 п. л., баазы 4 салк. 40 акча.
Тиражы 2000 экз.
- С. С. СУРАЗАКОВ. **Сүүген јерим (үлгерлер).**
3 п. л., баазы 2 салк. 75 акча.
Тираж 1000 экз.
- М. В. МУНДУС-ЭДОКОВ. **Јарыткыш (үлгерлер
ле пьесалар).** 4 п. л., баазы 2 салк.
80 акча. Тиражы 2000 экз.

Онойдо ок алтай авторлордын бичиген **Эст-
радный јуунтызын** кепке базып чыгарды. Тира-
жы 1000 экз., 3,25 п. л., баазы 1 салк. 20 акча.

Јаңы чыккан бу литератураны бичиктер са-
дып турган магазиндерден ле потребительский
кооперациянын магазиндеринен садып алыгар.

Т ү з е л ү

страницалазы ла строказы	јастыра базылганы	чыи кычылары
28 стр. үстүнен төмөн 21	адында	алдында

Баазы 95 акча
Цена 95 коп.

Мулк Радж Ананд
БАНАНОВОЕ ДЕРЕВО

На алтайском языке

